

Mirqasım Çeşmazər

(Mirqasım Mikail oğlu Çeşmazər)

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN (ADF)

YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

(Cənubu Azərbaycan 1945 – 1946 cı illər)

Ön söz

Müqəddimə

1-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANDIĞI SIYASI, İQTISADI VƏ SOSIAL ŞƏRAIT

1941-ci il avqust ayının 25-dən sonra ölkənin siyasi vəziyyəti

Ölkənin əsas iqtisadi və sosial problemləri.

Azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi və Azərbaycanda yeni siyasi partiyanın yaranması zərurəti

2-ci fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANMASI VƏ XALQ AZADLIQ HƏRƏKATININ QƏLƏBƏSİ UĞRUNDA MÜBA-RİZƏ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) yaranması

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbər siyasi qüvvəyə çevrilməsi

ADF-nin xalq hakimiyyəti uğrunda siyasi və silahlı mübarizəyə rəhbərliyi

3-cü fəsil

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN XALQ HAKİMİYYƏTİ TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə rəhbərliyi

Azərbaycan Milli hökumətinin demokratik islahatlar proqramının həyata keçirilməsində ADF-nin rolu

Azərbaycan Xalq hakimiyyətinin mahiyyəti, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə

İran dövlətinin Azərbaycan xalq hakimiyyəti üzərinə hücumu

Nətiycə

ön söz

Oxuculara təqdim olunan bu kitab müəllifin gərgin axtarırlarının nəticəsidir. Geniş mənbə və ədəbiyyat əsasında yazılmış həmin əsər Cənubi azərbaycanlıların milli azadlıq, demokratiya və sosial hüquqlar uğrunda mübarizəsinin mühüm mərhələsində 1945- 1946-cı illər hərəkatında rəhbər rol oynayan Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması zərurətini inandırıcı surətdə göstərir. Monoqrafiyada həmin partiyanın marksizm-leninizmi Cənubi Azərbaycan şəraitində tətbiq etməklə, geniş demokratik kütləni öz arxasına aparması, İran dövləti çərçivəsində azərbaycanlıların öz milli hökumətini (cəmi bir il ömür sürsə də) yaratması, bunun üçün sosial-iqtisadi və siyasi şəraitin yetişməsi problemləri elmi ardıcılıqla əsaslandırılmışdır.

Qələmə aldığı hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan müəllif bu əsəri yüksək vətəndaşlıq hissilə, obyektiv faktlar əsasında yazmışdır.

Əsər bugünkü İranın hələ də həll olunmayan bir çox kəskin problemlərinə yanaşmaq baxımından da qiymətlidir. **1978 -1979-cu illərdə iranda mühüm bir inqilab baş versə də sayca çox olmalarına baxmayaraq azlıqda qalan millət hüququnda olan azərbaycanlılara, eləcə də kürdlərə, türkmənlərə, bəluclara və başqa millət və milli qruplara verilən sosial-siyasi və mə'nəvi və'dlər yerinə yetirilmədiyinə görə başlanmış mübarizənin yeni bir şəraitdə, yeni mərhələdə, yeni forma və vasitələrlə davamı gözlənilir.** Monoqrafiyada qoyulan və İran xalqlarını indi də maraqlandıran (əlbəttə yeni ictimai-siyasi şəraitdə) mühüm sosial və milli azadlıq problemləri mübarizənin hazırkı və gələcək mərhələləri baxımından aktualdır. Əsər həm də Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin o dövrdəki fəaliyyətinin cənubi azərbaycanlıların milli azadlıq mübarizəsinin indiki mərhələsi üçün nümunəviliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ş. Ə. Tağıyeva

MÜQƏDDİMƏ

XX əsrdə İran xalqlarının mütləqiyyət və imperializm əleyhinə, milli azadlıq və demokratiya uğrunda inqilabi hərəkatının dərin iqtisadi, sosial və siyasi kökləri olmuşdur. Bununla yanaşı 1905-ci ildə Rusnyada baş vermiş burjua-demokratik inqilabı, 1917-ci il Böyük Oktyabr sosialist inqilabı, xilaskar Sovet Ordusunun 1945-ci ildə faşist Almaniyası və militarist Yaponiyası üzərində ümumdünya tarixi qələbələri və nəhayət SSRİ-nin sür'ətli tərəqqisi İran xalqlarına da inqilabi tə'sir göstərmiş və bu ölkədə azadlıq hərəkatına təkan vermişdir.

1905-1911-ci illər İran inqilabı dövründən başlayaraq İranda və Cənubi Azərbaycanda xalq kütlələrinin inqilabi hərəkatına İran Sosial-Demokrat Fırqəsi (1905-1912), İran Ədalət Partiyası (1917-1920), Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (1917- 1920), İran Kommunist Partiyası (1920-1939) və xüsusilə 1941 -ci ilin oktyabrından, İran Tudə Partiyası (İTP) rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda⁽¹⁾ 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, 1945-1946-cı illərdə isə Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə inqilabi mübarizə baş vermişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) rəhbərliyi ilə, geniş kütlələrin azadlıq hərəkatı daha da güclənmiş və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin (12 dekabr, 1945—20 dekabr, 1946) qələbəsi ilə nəticələnmişdi.

Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələrinin 1960-cı il müşavirəsinin bəyanatında köstərilir ki, dünya sosializm sisteminin varlığı və imperializm mövqələrinin zəifləməsi istiqlaliyyət əldə etmək üçün məzlum xalqlar qarşısında yeni imkanlar açmışdır [1, 35]. Kommunist və fəhlə partiyalarının 1969-cu il beynəlxalq müşavirəsinin sənədlərində deyilir: Bizim dövrümüz kapitalizmdən sosializmə keçid dövrüdür. Dünyada qüdrətli inqilabi proseslər genişlənməkdədir [2, 1].

İran xalqları da 1947-1978-ci illərdə inqilabi mübarizənin bu axınından kənar qalmamışdı. İran xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsi ildən-ilə genişlənmiş və güclənmişdir. 1979-cu ilin fevralında İranda şahlıq əleyhinə, antiimperialist xalq inqilabı qalib gəlmişdir. Lakin az sonra hakimiyyətdən sui-istifadə edən ifrat sağ ruhanilər xalqın inqilabdan və respublikadan gözlədikləri arzuları puça çıxartdılar. Ölkədə ruhanilərin diktaturası yayıldı. Xalq azadlıq və sosial tərəqqi uğrunda mübarizəni irtica şəraitində davam etdirməli oldu. 1978-1979-cu illər İran inqilabı 1905-ci ildən başlayaraq mütləqiyyətə, şahlıq rejiminə və imperializmə qarşı inqilabi mübarizə nəticəsində hazırlanmışdı. Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yaranması və fəaliyyəti son İran inqilabına qədər baş vermiş mühüm inqilabi hadisələrdən biridir.

1905-1911-ci illər İran inqilabı dövrü və 1918- 1922-ci illər milli azadlıq hərəkatı sovet tarixçiləri M. S İvanov, A. Dadaşlı, M. N. İvanova, Ş. A. Tağıyeva, Z.Z Abdullayev, T. Ə. İbrahimov (Şahini), S. M. Əliyev, Q. M. Petrov, S. Ş. Aslani, N. A. həsənov tərəfindən əsaslı və hərtərəfli tədqiq edilmişdir.

1945-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Demokrat Fırqəsi daxili və beynəlxalq şəraiti nəzərə alaraq Azərbaycanda xalq hərəkatının ümum demokratik və milli azadlıq tələbini irəli sürürdü. 1945—1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın bütün gedişi müəyyən dərəcədə ADF ilə bağlı olmuş, eyni zamanda ümumiran azadlıq hərəkatına çox böyük tə'sir göstərmişdir. Bu hərəkat İranda, o cümlədən də Azərbaycanda inqilabi qüvvələr üçün böyük təcrübə və dərs oldu, xalq kütlələrini daha da fəallaşdırdı. Milli burjuaziyarı imperializm əleyhinə mübarizəyə cür'ətləndirdi. 1941 - 1946-cı illərdə Azərbaycanda siyasi-ictimai mübarizə daha mütəşəkkil və daha şiddətli xarakter aldı, əhalinin daha çox kütlələrini əhatə etdi, nəhayət silahlı üsyan və xalq hakimiyyəti ilə nəticələndi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Azərbaycanda və İranda hakimiyyət başına keçmiş ilk marksist partiya oldu. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən „Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945- 1946-cı illər)“ mövzusunun ayrıca və hərtərəfli tədqiq edilməsinin aktual elmi və praktik əhəmiyyəti vardır.

Bir sıra marksist tarixçilər və eləcə də bir sıra burjua müəllifləri öz əsərlərində İranda və Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı problemlərinə toxunmuşlar. Lakin İndiyə qədər ADF-nin yaranması, fəaliyyəti, inqilabi hərəkata və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinə (12 dekabr 1945-20 dekabr 1946-cı il) rəhbərlik kimi mühüm cəhətinə ayrıca əsər həsr edilməmişdir.

Bu əsərdə ilk dəfə olaraq 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi ADF-nin yaranması və fəaliyyətinin qanunauyğunluğu, onun təşkili, inqilabi hərəkata və xalq hakimiyyətinə rəhbərliyi hərtərəfli tədqiq edilmişdir.

İndiyə qədər İran və Azərbaycanda 1941—1946-cı illər milli azadlıq və demokratik hərəkatın bu və ya digər cəhətinə aid bir sıra əsərlər yazılmışdır.

Marksist tarixçilərin bu əsərləri sırasında birinci növbədə Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin sədri (sentyabr 1945-iyun 1947-ci illər) və Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri (12 dekabr 1945-25 iyun 1946-cı illər) S. C. Pişəverinin əsərlərini, nitqlərini, bəyanat və müsahibələrini göstərmək lazımdır.

Sovet tarixçiləri, şərqşünasları və publisistləri, o cümlədən M. S. İvanov, A. V. Başkirov, E. A. Orlov, Ələvsət Quliyev, M. İbrahimov, Q. Məmmədov və başqaları 1945-1946-cı illərin Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına da əsərlər həsr etmişlər. Bu müəlliflər içərisində M. S. İvanov öz əsərlərində İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülmədən, bu dövlətin irticaçı mahiyyətindən, Azərbaycan xalqının muxtariyyət qazanmaq uğrunda mübarizəsindən, Azərbaycan Milli hökumətinin yaranmasından, onun reformalarından və bunların antifeodal və antiimperialist mahiyyətindən geniş bəhs etmişdir [Bax: 3, 4]. Ələvsət Quliyev əsərində göstərir ki, Azərbaycanda 1945-ci ilin sentyabrında yeni siyasi partiyanın- Azərbaycan Demokrat, Firqəsinin yaranması qüvvətlənməkdə olan milli azadlıq hərəkatının zəruri nəticəsi olmuşdur [5, 67]. M. İbrahimov yazır ki, 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatının qarşıya qoyduğu vəzifələr Azərbaycan xalqının tarixi inkişafının nəticəsi olmuşdur [6, 3]. Q. Məmmədov öz tədqiqatında 1945-1946-cı illərdə ADF-nin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda xalq demokratiyası quruluşunun yaranması nəticəsinə gəlmişdir [Bax: 7].

Elmi tədqiqatçıların bir qrupu İran və İran Kürdistanına həsr etdikləri əsərlərində milli azadlıq və demokratik hərəkat məsələlərindən bəhs etmişlər. Bunların sırasında R. h. Qazini, Ə. Ə. Əminzadəni, H. A. Bəhramini, T. Musəvini, R. Namvəri, Ə. İ. Şəmidəni və başqalarını göstərmək olar.

Müəlliflərdən başqa bir qrupu öz əsərlərini 1945-1946-cı illər milli azadlıq və demokratik hərəkatın bə'zi mühüm problemlərinə həsr etmişlər. Buna görə də ADF-nin yaranması və fəaliyyəti məsələlərindən olduqca az və səthi bəhs etmişlər. M. Ə. Abdullayev (Vilayi) Azərbaycanda demokratik mətbuatın azadlıq hərəkatında rolunu, xüsusilə ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin (5 sentyabr, 1945-10 dekabr, 1946-cı illər) nəşri və milli azadlıq hərəkatında rolunu [Bax: 8]; Ə. Ə. Dəvləmməd Azərbaycan Milli hökumətinin yaranmasını, fəaliyyətini və islahatlarını [Bax: 9]; F. M. Dəstgüsadə Azərbaycan Milli hökumətinin iqtisadi tədbirlərini, xüsusilə aqrar islahatını [Bax: 10]; S. Q. Mirzəzadə Azərbaycan Milli Məclisi və onun qanunvericilik fəaliyyətini [Bax: 11] ətraflı surətdə tədqiq etmişlər.

Tədqiqatçılardan H. M. həsənov, İ. Q. İbrahimi, Ç. Ələsgərov, S. İ. Səmədov, A. İ. Miqunov, H. İ. Billuri, Q. A. Kəndli-Herisçi, H. R. Məmmədzadə və başqaları da öz əsərlərində ADF-nin fəaliyyətindən bəhs etmişlər.

İranın burjuva tarixçiləri və müəllifləri Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti problemini ayrıca tədqiq etməmişlər. Onlar öz əsərlərində partiyanın yaranmasının obyektiv və tarixi şəraitinin təhlilinə, ADF-nin və Azərbaycan Milli hökumətinin proqramlarının və digər rəsmi sənədlərin təhlilinə əsaslanmamışlar. Bu müəlliflərin təqribən hamısı İranın şahlıq quruluşunu, istismarçı sinifləri və imperialist dairələrini və onların milli azadlıq hərəkatını boğmaq siyasətlərini müdafiə etmişlər. Onlardan bəziləri də Azərbaycan xalqının İran dövləti daxilində öz müqəddəratını muxtariyyət yolu ilə tə'yin etməsini köğündən təhrif edərək bunu separatizm adlandırırlar. Burjuva müəlliflərinin çoxu əsərlərində milli azadlıq hərəkatına aid olan bir çox faktı, o cümlədən Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranmasının gedişni, bu partiyanın üzvlərinin sayını və sairəni qəsdən təhrif edirlər.

İranın burjuva tarixçilərindən Ə. Dehqan [Bax: 12], M. Müctehidi [Bax: 13, 14, 15] və Ş. Cavadi [Bax: 16]. Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkatı nəticəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin bə'zilərinin mütərəqqiliyini e'tiraf etməli olmuşlar. Lakin onlar da bu demokratik hərəkatın əsas və obyektiv səbəblərini göstərməmiş və bu hərəkatın boğulmasında imperialist dövlətlərin rolunu pərdələməyə çalışmışlar.

Burjuva müəlliflərindən İ. N. Buşehri, Ə. Əmidi-Nuri, H. Ümid, S. Ə. Fədayi-Ələvi və başqaları 1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkatına bir çox cəhətdən obyektiv yanaşmışlar. İ. N. Buşehri əsərində Azərbaycanda baş vermiş hərəkatın ictimai, demokratik və xalq hərəkatı olduğunu və İran xalqlarının milli hakimiyyətinə zidd olmadığını göstərmişdir [Bax: 17]. Ə. Əmidi-Nuri əsərində yazır ki, Azərbaycan demokratik hərəkatı İran hökumətinin zülmünün kəskinləşməsi nəticəsində baş vermiş və Azərbaycan xalqı haqlı olaraq üsyan etmişdir. O, Azərbaycan demokratlarının xalq içərisində böyük hörmətləri olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir [Bax: 18]. H. Ümid əsərində Azərbaycan Milli hökuməti zamanı məktəblərdə dərslərin Azərbaycan dilində keçildiyini, Azərbaycan dilində dərslilər hazırlandığını və Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Universiteti yaradıldığını qeyd etmişdir [Bax: 19]. S. Ə. Fədayi-Ələvi əsərində göstərir ki, cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunu İran inqilabına (1905-1911) səbəb oldu, 1917-ci ildən sonra da İranda xalq üsyanları baş verdi. Bunların çox qiymətli nəticəsi, davamı kimi və qanunauyğun olaraq Azərbaycan demokratik hərəkatı yarandı [Bax: 20].

İran müəlliflərindən N. Sepide Dəm İran və Azərbaycanın 1941-1946-cı illər demokratik hərəkatının antiimperialist və antifeodal xarakterdə olduğunu yazır və göstərir ki, 1946-cı ilin sonunda amerikalı və İngilis

imperialist qüvvələrinin bilavasitə köməyi ilə Azərbaycan xalqı yenidən feodalburjuaların və hərbcilərin hökranlığı altına alındı [Bax: 21].

Qərbin burjua tarixçiləri İrana aid kitab və məqalələrində Azərbaycan demokratik hərəkatına səthi toxunmuş, İranın şahlıq quruluşunu və imperialist dairələrin mənafeyini müdafiə etmişlər. Onlar İranın obyektiv şəraitini, xalqın siyasi hüquqsuzluğunu, şiddətli sinfi və milli zülm xalqı inqilabi mübarizəyə təhrik etdiyini görmək istəməmişlər. Qərbin burjua müəllifləri öz yazıları ilə imperialistlərin təcavüzkarlıq və müdaxiləçilik siyasətlərinə xidmət etmişlər.

Qərbin burjua tarixçiləri və müəlliflərindən V. Doqlas, V. İqelton, C. Lençovski, Ə. K. Lempton, R. Rossov, R. N. Fray [Bax: 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28] və başqaları kitablarında 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda inqilabi xalq hakimiyyəti tərəfindən mühüm siyasi, iqtisadi və ictimai demokratik islahatlar həyata keçirildiyini qeyd və e'tiraf etmişlər.

Qərbin burjua tarixçiləri Azərbaycan demokratik hərəkatına aid olan bir sıra faktı və hadisəni təhrif etmişlər. O cümlədən V. İqelton və Ç. Lençovski əsərlərində 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda hərəkat, partiya və təşkilatın separatik olduğunu iddia etmişlər [Bax: 23, 24]. Lakin onlar bu iddialarını sübut etmək üçün heç bir sənəd və fakt göstərmirlər.

İngilis dilində yazan İranlı burjua tarixçilərindən Sepehr Zəbih Azərbaycan demokratik hərəkatı və Azərbaycan Demokrat Fırqəsi barədə bir sıra məsələlərə obyektiv yanaşır. O, kitabında göstərir ki, ADF-nin müraciətnaməsinin tələbləri obyektiv və mütərəqqi sosial-iqtisadi mahiyyətə malikdir. Azərbaycan Xalq Konqresinin qərarları İranın ərazi bütövlüyünü təhlükəyə salmadan və İranın Əsas Qanununa təvədar olmaqla Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququ tələb edirdi. Azərbaycan Milli hökuməti inqilabi hökumət idi, xalq kütlələrinin birliyini təmsil edirdi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Azərbaycana muxtariyyət verilməsini və Azərbaycan dilinin rəsmi surətdə tanınmasını tə'kidlə tələb edirdi. Sepehr Zəbih Azərbaycan Əyalət Əncüməninin və İran Tudə Partiyasının rəsmi sənədlərinə əsaslanaraq yazır ki, 1946-cı il dekabrın ortalarında İran hökuməti ilə Azərbaycan arasında silahlı vuruşmaların davam etməsi ABŞ və İngiltərə imperialistlərinin müdaxiləsinə səbəb olacağını və beləliklə beynəlxalq sülh üçün təhlükə yaranacağını nəzərə alaraq Azərbaycan Əyalət Əncüməni silahlı vuruşmanın dayandırılmasına fərman verdi. Sepehr Zəbih çox düzgün olaraq yazır ki, Azərbaycan inqilabi rejiminin daxili mütərəqqi proqramı onun dağılmasına səbəb ola bilməzdi [Bax: 29].

Azərbaycan xalqının 1945-1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məsələləri İranın siyasi dairələrində indi də qızğın surətdə müzakirə olunur və inqilabi qüvvələr tərəfindən diqqətlə öyrənilir. Eyni zamanda göstərilən illərdə Azərbaycanda baş vermiş inqilabi hərəkatın və yaranmış xalq hakimiyyətinin inqilabi mahiyyətinin burjua müəllifləri və siyasi simaları tərəfindən təhrif olunması davam edir. İranda 1978- 1979-cu illər antimonarxist, antiimperialist xalq inqilabının qələbəsindən sonra da Azərbaycan xalqının siyasi və milli hüquqlarının tə'min olunması qarşıda durur.

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANDIĞI SIYASI, İQTİSADI VƏ SOSIAL ŞƏRAİT

**1941-ci il avqust ayının 25-dən sonra
ölkənin siyasi vəziyyəti**

1941-ci ilin payızında Azərbaycanda demokratik və milli azadlıq hərəkatının yenidən yüksəlişi üçün şərait yarandı.

İkinci dünya müharibəsinin getdiyi dövrdə Ümum-iranda mühüm əhəmiyyətli siyasi dəyişikliklər baş verdi. Bu siyasi dəyişikliklər, əsasən SSRİ-nin və İngiltərə dövlətinin silahlı qüvvələrinin İrana daxil olmasından (1941-ci il avqust), Riza şah diktaturasının dağılmasından və ölkədə xalqın azadlıq hərəkatının yenidən, açıq surətdə inkişaf etməsi üçün imkan yaranmasından ibarət idi.

1941-ci il sentyabrın 16-na qədər iranda Riza şah diktaturası hökmran idi(2). hələ 1929-cu ildə, İran Kommunist Partiyası (İKP) Riza şah diktaturasının mahiyyətindən bəhs edərək göstərirdi: İranın hazırkı hökumətinin mülkədar və burjuaziya siniflərinə arxalandığına və ölkəni İngiltərə imperializminin nüfuzu altında diktatorluq və bürokratiya üsulu ilə idarə etdiyinə şübhə yoxdur [Bax: 30, 60]. KP-nin bu fikrinin düzgünlüyünü İranın siyasi, iqtisadi və sosial həyatı təsdiq etmişdir. Riza şahın hökmranlığı haqqında nüfuzlu burjuva qəzetlərindən olan «Mehre İran» yazırdı: «İran tarixində demokratiya iyirmi il ləngimiş və onun yerini diktatorluq tutmuşdu» [31, 7 IV, 1942].

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində isə Riza şah hökumətinin faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması nəticəsində ölkədə alman agenturası güclənmiş və irandan SSRİ-yə qarşı hücum təhlükəsi yaranmışdı. Bununla əlaqədar olaraq 1941-ci il avqustun 25-də (1320-ci il, 3 şəhrivər) eyni vaxtda SSRİ və İngiltərə dövlətlərinin silahlı qüvvələri İrana daxil oldular.

Dünyada birinci sosialist dövləti olan SSRİ, xalqların azadlığını, istiqlaliyyətini və dünya mədəniyyətini faşistlərdən qoruyurdu. Sovet hökuməti 1921-ci il tarixli Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq öz qoşunlarını İranın şimal əyalətlərinə daxil etməli oldu. Həmin 6-cı maddədə yazılmışdı ki, İran ərazisində üçüncü ölkə tərəfindən silahlı müdaxilə yolu ilə işğaçılıq siyasətinə və yaxud İran ərazisini Sovet Rusiyası əleyhinə hərbi hücum istinadgahına çevirməyə cəhd olunarsa Sovet hökuməti tərəfindən edilən xəbərdarlıqdan sonra İran hökuməti özü bu təhlükənin qarşısını almağa qadir olmazsa Rusiya Sovet hökuməti özünü müdafiə məqsədilə zəruri hərbi tədbirlər görmək üçün öz qoşunlarını müvəqqəti olaraq İran ərazisinə daxil etmək hüququna malik olacaqdır [Bax: 33, 76].

SSRİ silahlı qüvvələrinin 1941-ci ildə İrana daxil olmasının çox böyük hərbi və siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Birincisi, Sovet qoşunları İrana daxil olmaqla bir tərəfdən alman-faşist işğalçılarının İran ərazisindən SSRİ-yə hücum planlarını pozdu, digər tərəfdən də İrani müharibəyə cəlb olunmaq kimi böyük bir təhlükədən xilas etdi. Bununla əlaqədar olaraq Təbrizdə çıxan «Azərbaycan» qəzeti yazmışdır: «Əgər müttəfiqlərin (SSRİ və İngiltərənin- M. Ç.) qüvvələri İrana daxil olmasaydı, yəqin faşistagentlərinin təhriki nəticəsində İran həqiqi müharibə meydanına çevrilərdi» [Bax: 32. 2. II. 1942]. SSRİ Qoşunlarının İrana daxil olması eyni zamanda İngiltərə və Amerika qoşunlarının hər birinin ayrılıqda bütün ölkəni işğal etmək planlarını pozdu [Bax: 34, 94]. Beləliklə, sovet qoşunlarının iranda olması İranın istiqlaliyyətini və suverenliyini qorudu. İngiltərə dövləti silahlı qüvvələrinin iranda olmasından istifadə edərək bu ölkədə mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. İranın zəngin neft sərvətini yenə də qarət etməkdə davam etdi. İngiltərə hökuməti yenə də İranın istismarçı siniflərini və irtica qüvvələrini öz himayəsi altına aldı [Bax: 35, 12.1.1946] İngiltərə diplomatları və hərbi mə'murları İranın daxili işlərinə açıq müdaxilə etməyə başladılar.

1942-ci ildə öz ordu hissələrini İrana daxil etmiş üçüncü xarici dövlət-ABŞ da yaranmış siyasi vəziyyətdən iranda öz mövqələrini möhkəmlətmək üçün istifadə etdi. ABŞ qoşunları ilə bərabər Amerikadan İrana ordu, jandarm, polis, maliyyə və başqa sahələrə başçılıq etmək üçün «məsləhətçilər» gəldilər. Amerika hökuməti bu «məsləhətçilər» vasitəsilə İranın daxili işlərinə müdaxilə edir, ölkə iqtisadiyyatını və siyasi-ictimai həyatını öz imperialist mənafeyinə tabe etməyə çalışırdı.

Xarici silahlı qüvvələrin İrana daxil olduğu gün Riza şah diktaturasının dayağı olan qoşun, jandarm və polis qüvvələri xarici qoşunlarla üzləşdiyi yerlərdə ciddi müqavimət göstərmədən dağıldı. Azərbaycanda «3-cü diviziya acınacaqlı vəziyyətdə dağıldı, əskərlər silahlarını Şirəmin, Əcəbşir və Miyandab bağlarında tökərək, piyada öz kəndlərinə, yaşadıkları yerlərə getdilər» [36, 45, 102]. İranın cənubunda və cənub-qərbində də vəziyyət belə idi. Avqustun 27-də Əli Mənsurun başçılıq etdiyi İran hökuməti (ZO.U1. 1940-27.VIII.1941) istefa verməyə məcbur oldu. Avqustun 28-də M. Fruği yeni hökuməti (Nazirlər Şurasını) İranın XII məclisinə təqdim etdi. Sentyabrın 8-də İran dövləti Sovet-İngiltərə dövlətlərinin nümayəndələri ilə bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinin iranda yerləşməsi və İranın quru, su və hava yollarından istifadə etmələri haqqında müqavilə imzaladı. Riza şah ümidini hər yerdən kəsərək iranda yeni yaranmış vəziyyətin təzyiqi altında şahlıqdan istefa verməyə (16.IX. 1941) məcbur oldu və sentyabrın 27-də İranı tərk etdi, vəliəhd Məhəmməd Riza İran şahı oldu.

Şəhrivər hadisələrində(3) diktator irandan getdi, lakin «Xavəre no» qəzetinin təbiri ilə desək «diktatorluq aradan getmədi. Diktatorun istifadə etdiyi çarxlar olduğu kimi qaldı» [Bax: 37, 25.11.1945]. 1941-ci il şəhrivər hadisələri zamanı hakimiyyətin yenə irticaçı hakim siniflərin əlində qalmasından bəhs edərək burjuaziya partiyası olan İran Partiyasınının orqanı «Cəbhə» qəzeti yazırdı: «Gözlənilməyən əksinə olaraq İngiltərə Pəhləvinin (Riza şahın-M. Ç.) adamlarının əlindən tutdu, onların hökmranlığını və qüdrətini təmin etdi» [35, 12.1.1946] hakim siniflərə mənsub olan M. Fateh də sonralar belə yazmışdır: «Bu siniflərin hökmranlıqda qalmasının sirri onların Orta Şərqdə kommunizm nüfuzunun genişlənməsindən qorxanların köməyindən faydalanması olmuşdur» [38, 18]. «Şahbaz» adlı azadxah qəzet isə bu barədə belə yazmışdır: «Əsaslı dəyişikliyə və inkişafa möhtac idik. Belə bir inkişaf xalq kütlələrini və azadxahların təşkilatı sayəsində əldə edilə bilərdi. Lakin bizim ziyalılarımızın, azadxahlarımızın və fəhlələrimizin heç bir təşkilatı yox idi» [39, 18.XII. 1944]. 1941-ci il şəhrivər hadisələrindən sonra iranda hakimiyyət yenə də irticaçı mahiyyətdə qaldı. Köhnəliyin, irticanın və imperialistlərin iranda əsas dayağı olan şahlıq üsuliidarəsi toxunulmaz saxlandı, istismarçı siniflərin hökmranlığına və mənafeyinə xidmət edən irticaçı qanunlar şəhrivər hadisələrindən sonra da qüvvədə qalırdı.

1941-ci il noyabrın 13-də Şəhrivər hadisələri zamanı İranın ali qanunvericilik orqanı olan XIII məclis açıldı. XIII məclisə seçkilər hələ Riza şah irandan getməmiş, onun müəyyən etdiyi siyahı üzrə başlanmışdı. XIII məclis nümayəndələrinin (134 nəfərin) 59%-i, yəni 79 nəfəri mülkədar, 16%-i, yəni 21 nəfəri tacir, yerdə qalanı isə qulluqçu, ruhani və digər müxtəlif peşə sahibləri idi [40, 7.U11.1965]. Xarici qoşunlar İrana daxil olduqdan sonra yaranan hökumətlər də iş başında olduqları müddətdə hər vasitə ilə xalqın azadlıq hərəkatının qarşısını almağa və istismarçı siniflərin hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışmışlar.

İran hökuməti Azərbaycanda şəhrivər hadisələrindən sonra sarsılmış mövqələrini tezliklə möhkəmlətməyə başladı. Sentyabrın ikinci yarısında Tehrandan Azərbaycana yenidən hakimlər (valilər) idarə rəisləri və ən irticaçı mə'murlar göndərildi. Riza şah dövründə kommunist və fəhlə təşkilatlarını tə'qib etməkdə «böyük təcrübəsi olan» polis polkovniki Abdulla Seyf də Təbrizə göndərildi [Bax: 32, 1.XI. 1941]. 1941-ci ilin oktyabr ayında jandarm qüvvələri də Azərbaycana qayıtdılar.

Bunlarla yanaşı, Riza şah diktaturası tərəfindən həbs və sürgünlərdə saxlanan, tə'qib edilən kommunistlərdən, fəhlə hərəkatı rəhbərlərindən, demokrat və azadxahlardan bir dəstəsi 1941-ci ilin sentyabrında həbs, sürgün və tə'qibdən azad olunduqdan sonra Tehran şəhərinə toplaşaraq İran xalqının azadlığı uğrunda inqilabi mübarizəsinə rəhbərlik edə biləcək bir partiya yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bunun nəticəsində 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehrandan İran Tude Partiyası—İTP (Hezbe Tudeye İran) adlı marksist partiya yaradıldı. Bu partiyanın yaranmasında S.

M. İskəndəri, Riza Rusta, Riza Radmənəş, İrəc İskəndəri, Mahmud Boqrati ilə birlikdə S. C. Pişəvəri, Z. Qiyami, F. Dehqani, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. İskəndani, Ə. Musəvi, M. Nunəkərani, A. Ovanesyan, M. Çeşməzər. Ə. Şandarmeni və başqaları yaxından iştirak etmişlər. İTP-ni yaradanların qəbul etdikləri müvəqqəti partiya məramnaməsinin əsasını İranın istiqlaliyyətini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, demokratik üsuliidare quraraq bütün fərdi və ictimai hüquqları təmin etmək, diktatorluq və istibdad rejimi əleyhinə mübarizə aparmaq kimi məsələlər təşkil edirdi [41, 25.11.1942]. İTP-ni təsis edənlər partiyanın 15 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Mərkəzi Komitəsini seçdikdən sonra əyalət və vilayətlərdə partiya təşkilatları yaratmaq üçün yerlərə getdilər. İranın o zamankı daxili şəraitinin və beynəlxalq şəraitin tələbinə uyğun olaraq İTP İranın xalq kütlələrini faşizm əleyhinə, alman faşist orduları ilə qəhrəmanlıqla vuruşan SSRİ ilə hərtərəfli əməkdaşlığa səfərbər etməyə başladı.

Riza şah diktaturasının dağılması Azərbaycanda böyük siyasi və ictimai canlanmaya səbəb oldu. Şəhrivər hadisəsindən sonra iranda ilk dəfə 1941-ci il sentyabrın əvvəllərindən Təbriz, Ərdəbil, Urmu, Marağa, Sarab, Əhər, Mərənd və Xoy şəhərlərində azadxaqların klubları yaranmağa başladı. Bu klublarda azadlıq, demokratiya, konstitusiya; 1905-1911-ci il İran inqilabı və onun Səttarxan və Bağırxan kimi qəhrəmanları, Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı haqqında, Sovet-Alman cəbhəsində vəziyyət barədə danışılırdı. Demək olar ki, hər yığınaqda Riza şahın Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm haqqında çıxışlar olurdu. Sentyabrın 19-da Təbrizdə Tehrandan gəlmiş idarə rəislərinə müraciətnamələr yayıldı. Əllə yazılmış bu müraciətnamələrdə deyilirdi: «Hər nə çalıb-çapıbsız bəsdir. Bizi öz halımıza buraxın! Kamali-ehitramla şəhərimizi tərk edib gedin!» [42, 28, X.1945]. Bu müraciətnamə İran dövlətinin milli zülmünə qarşı şəhrivər hadisələrindən sonra azərbaycanlıların ilk açıq, yazılı çıxışı idi.

Tehranda və İranın müxtəlif yerlərində siyasi həbs və sürgünlərdən azad olanlardan, İran Tude Partiyasını yaradanlardan bir çoxu-M. Azadvətən, Qulu Sübhi. Dadaş Tağızadə, Əbdülhüseyn Əhmədi, S. C. Pişəvəri, F. Dehqani, Ə. Əsədi, M. Vilayi, Sadiq Zamani, Ə. İskəndani, Cəfər Kavyan, D. Gevorkyan, M. Mərəndi, Abdulla Mizani, Ə. Musəvi, M. Nunəkərani, A. Pənahi, M. Çeşməzər, T. Şahin və başqaları Təbrizə, Zəncana, Urmuya, Ərdəbilə, Astaraya, Makıya, Miyandaba və başqa yerlərə gedərək yenə də azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəni fəal surətdə davam etdirməyə başladılar. Bu barədə Ə. Rezvani yazır: «Uzun illər Qəsri-Qacar həbsxanasında və sürgünlərdə qalmış siyasi məhbusların azad olmaq xəbəri fəvri surətdə şəhərlərə yayıldı və xalqda azadlıq ümidini daha da artırdı» [36, 119]. Bir tərəfdən diktatura rejiminin sinfi və milli zülmü Azərbaycanda xalqın daha çox sinif və təbəqəsini şiddətli surətdə narazı etmişdi. Digər tərəfdən hələ heç bir mütərəqqi partiya və təşkilat geniş xalq kütlələrini öz ətrafında birləşdirə bilməmişdi. Bunlara görə də Riza şah rejimi dağılan kimi hər bir sinif və təbəqə öz mənafeyi barədə düşünməyə və öz təşkilatını yaratmağa başladı.

1941 -ci il oktyabrın ikinci yarısında Təbriz şəhərində azadxaqların bir dəstəsi tərəfindən **Azərbaycan cəmiyyəti** adlı cəmiyyət yaradıldı(4). Noyabrın 1-də isə həmin cəmiyyətin orqanı olan **«Azərbaycan»** qəzeti nəşrə başladı (5). Bu cəmiyyət xalqı İran konstitusiyasında yazılmış əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili, xalqa demokratik azadlıqlar verilməsi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. O, Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafını tələb edirdi. «Azərbaycan» qəzeti öz səhifələrində fəhlələrin hüququnu müdafiə edir və kəndlilərə edilən zülmə qarşı çıxırdı. «Azərbaycan» qəzeti iranda faşizm və irtica əleyhinə geniş təbliğat aparan ilk qəzet idi(6). Azərbaycan Cəmiyyəti İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm əleyhinə şəhrivər hadisələrindən sonra inqilabi mübarizə aparan birinci ictimai təşkilat idi. Bu cəmiyyət Azərbaycan kəndlərində jandarmların cinayətlərinə şiddətli e'tiraz edir. İran hökumətinin Azərbaycandan taxılı daşıdaraq orada sün'i qəhətlik yaratmasını, Azərbaycan xalqına edilən milli zülmü ifşa edir, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparırdı. Xalq kütlələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandığına, bir sıra demokratik milli mədəni tədbirlərə başladığına görə İran hökuməti 1942-ci il aprelin əvvəl-lərində Azərbaycan cəmiyyətini dağıtdı və «Azərbaycan» qəzetini bağladı.

Kəndli çıxışları. Şəhrivər hadisələri İran kəndlərində mülkədarın zülmü əleyhinə kəndlilərin hərəkatə gəlməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda 1941-ci ilin son aylarında Mərənd, Sarab, Marağa, Şişəvan, Nir, Kəleybər, Vərzqan, Alanbrouş və Bostanabad mahallarında kəndli çıxışları baş verdi.

Kəndlilər mülkədarları və onların nümayəndələrini kəndlərdən qovurdular, daha mülkədara vergi vermirdilər [Bax: 32, 15.X.1941—11.1942]. Kəndlilər onları sıxışdıran irtica qanunlarına tabe olurdular. Bu kəndli çıxışları kortəbii xarakter daşıyırdı və bir-biri ilə əlaqəsiz idi. Kəndlilər qarşılıqları aydın məqsəd qoymamışdılar. Bu nöqsan cəhətlərinə baxmayaraq kəndli çıxışları demokratik mahiyyət daşıyırdı. Kəndli çıxışları birinci növbədə mülkədarlar sinfi əleyhinə idi. Bu çıxışlar zamanı on minlərlə kəndli mülkədar zülmündən qurtarmaq uğrunda mübarizədə fəal surətdə iştirak edirdi. İranın irticaçı hökuməti 1942-ci ilin may ayında Azərbaycanda kəndli çıxışlarını silah gücünə yatırırdı. Onlarla kəndli öldürüldü, yüzlərlə kəndli həbs edildi.

Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı. 1942-ci ilin yanvar ayında Təbrizdə azadxah klubların birləşməsi nəticəsində Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı yarandı [Bax: 43, iş 12, səh. 1], Təbriz şəhərində bu təşkilat öz sıralarında fəhlələri və şəhər yoxsullarını birləşdirmişdi. Zəhmətkeşlər təşkilatı da Azərbaycanda əyalət əncüməni yaranmasını və mədəni-maarif işlərinin Azərbaycan dilində olmasını tələb edirdi. Bu təşkilat fəhlə və yoxsulların sosial-iqtisadi tələblərinin təmin edilməsinə çalışırdı. Zəhmətkeşlər təşkilatı Azərbaycanda yaşayan Kürd, erməni, aysori və başqa xalqlar arasında dostluğu möhkəmlətməyə çalışırdı. Bu təşkilat faşizm və irtica əleyhinə mübarizə apararaq SSRİ ilə dostluğu təbliğ edirdi. Zəhmətkeşlər təşkilatının əsas fəaliyyət yeri və Mərkəzi Komitəsi də Təbrizdə idi(7). O, az bir müddətdə Təbriz fəhlələri və yoxsulları arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Lakin bu təşkilat əməli fəaliyyətində bir sıra səhvlərə yol verdi. İran hökumətinin göndərdiyi bir neçə casus və təhrikçi onun Mərkəzi Komitəsinə soxularaq pozuculuq fəaliyyəti göstərirdilər. Buna görə də irticaçı İran hökuməti 1942-ci il aprelin ikinci yarısında jandarm və polis qüvvələri vasitəsi ilə silahlı hücum edərək Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatını dağıtmağa müvəffəq oldu.

Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi. 1943-cü ilin yazında yaranmış bu təşkilatın əsas fəaliyyət yeri və mərkəzi Təbriz şəhəri idi(8). O, başlıca olaraq İran konstitusiyasında yazılmış demokratik azadlıqların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Bu təşkilat Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişaf məsələlərinə böyük əhəmiyyət verərək Azərbaycanda əyalət əncüməni yaranmasını tələb edirdi. Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi 1944-cü ilin sonunda İran Tudə Partiyasının Azərbaycan əyalət təşkilatına birləşdi.

Milli-mədəni cəmiyyətlər. 1942-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda ermənilərin və aysorilərin milli cəmiyyəti yarandı. İran dövləti bu xalqlara da milli zülm edirdi. Yeni siyasi şəraitdən istifadə edərək bu cəmiyyətlər Azərbaycanda ermənilərin və aysorilərin yaşadıkları rayonlarda bir sıra milli-mədəni tədbirlər həyata keçirməyə başladılar.

Azərbaycan Cəmiyyəti, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı və Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi 1941-ci ilin oktyabrından 1944-cü ilin sonuna qədər olan dövr ərzində fəaliyyət göstərmişdir. Bütün müsbət cəhətlərlə yanaşı bu təşkilatların nöqsan cəhətləri də olmuşdur. Azərbaycan Cəmiyyəti eləcə də Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi Təbriz şəhərinin orta təbəqələri tərəfindən yaradılmışdı və bu təbəqələri təmsil edirdi. Azərbaycan Zəhmətkeşlər təşkilatı isə əsasən Təbrizin şəhər yoxsullarından ibarət idi. Bu üç təşkilatın fabrik-zavod fəhlələri ilə və kəndlilərlə lazımi əlaqəsi yox idi. Adları çəkilən təşkilatların heç biri Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial problemlərini, ehtiyaclarını özündə əks etdirən məramnaməyə malik deyildi. Onların heç biri ölkədə xalq hakimiyyəti yaradılması məsələsini irəli sürməmiş və xalqın azadlığa çıxmaq yolunu göstərə bilməmişdir. Bu təşkilatlar başlıca olaraq Təbriz şəhərində və onun bir neçə ətraf qəsəbəsində fəaliyyət göstərirdi. Onların heç biri bütün Azərbaycanı əhatə edən təşkilat şəbəkəsinə malik deyildi. Adları çəkilən azadxah təşkilatların yaranması və fəaliyyəti Azərbaycan xalqının İran dövlətinin milli zülmündən qurtarmaq cəhdi ilə daha çox bağlı idi.

İran Tudə Partiyası. İTP-nin yerli təşkilatları Azərbaycanda 1941-ci ilin oktyabr ayından yaranmağa başladı. İran hökuməti ilk gündən Azərbaycanda bu partiyanın qarşısını almağa çalışırdı. Buna baxmayaraq 1941-ci ilin oktyabr ayında İTP-nin Təbriz komitəsi, 1942-ci ilin əvvəllərində Urmu, Ərdəbil, Astara, Marağa, Miyandab, Xoy və başqa komitələri yarandı(9). 1942-ci ilin sonunda İTP-nin Təbriz təşkilatının birinci konfransında Təbriz komitəsi seçildi. İTP-nin Azərbaycan təşkilatının Əyalət konfransına qədər Azərbaycanda partiya işlərinə başçılıq etmək bu komitəyə tapşırıldı.(10) 1943-cü ilin əvvəlindən Azərbaycanın hər yerində İTP geniş fəaliyyətə

başladı. Zəhmətkeş kütlələr İran Tudə Partiyasını ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar və bu partiya qısa müddətdə siyasi və təşkilati cəhətdən çox irəlilədi. Azadlıq uğrunda mübarizənin gedişində İTP-nin Azərbaycan təşkilatı genişləndi və möhkəmləndi. 1944-cü ilin əvvəlində Azərbaycanda İTP üzvlərinin sayı 5 min nəfərə çatdı [Bax: 43, iş 5, s. 9].

Təqribən bir il üç ay (1942-ci ilin sonuna qədər) oportunistlər İTP-nin Təbriz komitəsinin işinə mane olduqlarından bu partiya Azərbaycanda kütlələr arasında geniş fəaliyyətə yalnız 1943-cü ildən başlaya bildi. İTP-nin Təbriz komitəsi 1941-1944-cü illərdə azadxah təşkilatları və mülkədarlar əleyhinə çıxmış kəndliləri irticanın hücumlarından qətiyyətlə müdafiə etdi. Azərbaycanda İranın XIV məclisinə seçkilər zamanı (X.1943-IV.1944) İTP seçki mübarizəsinə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik edərək Azərbaycanın digər demokratik qüvvələri ilə birlikdə XIV məclisə 3 nəfər xalq nümayəndəsinin də (Təbrizdən C. Pişəvəri, Ərdəbildən Ş. h. Lənkərani və Azərbaycan erməniləri tərəfindən A. Ovanesyan) seçilməsinə nail oldu. İTP Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Təbrizdə fəhlələrin iş yerlərində ilk partiya təşkilatları yaradaraq fəhlələrin inqilabi şüurunun yüksəlməsinə, onların təşkilat bacarığının artırılmasına, eyni zamanda qabaqcıl fəhlələr vasitəsi ilə fəhlə həmkarlar ittifaqlarına rəhbərlik edirdi. 1941 - 1944-cü illərdə Azərbaycanda fəhlə və kəndlilərin öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəsinə rəhbərlik etmək sahəsində İTP çox iş görmüşdür.

İTP-nin təşkilatları zəhmətkeş kütlələrin irtica, imperializm və faşizm əleyhinə mübarizəsinə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik edirdi. Bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı 1941 -1944-cü illərdə İTP-nin Azərbaycan təşkilatının şəhər və qəsəbələrdə orta təbəqələr arasında fəaliyyəti zəif olmuşdur. Ziyalılar, dövlət qulluqçuları və tələbə gənclər arasında iş aparılmamışdır. Bu vəziyyət orta təbəqələrin tərəddüdü və İTP-nin öz fəaliyyətində onları lazımi dərəcədə nəzərə almaması ilə bağlı olmuşdur.

Fəhlə həmkarlar ittifaqı. 1941-ci ilin sonunda Təbrizin «Kəlkətəçi» adlı əyirici-toxucu fabrikinin və «İran» adlı gön zavodunun qabaqcıl fəhlələri həmkarlar ittifaqı yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladılar(11). O zaman Azərbaycanda fəhlələrin iş şəraiti çox ağır və əmək haqları olduqca az idi. Fəhlələr siyasi, iqtisadi və ictimai hüquqlardan məhrum idilər. 1942-ci ilin fevralında Tehrandə İTP-nin rəhbərliyi ilə İran fəhlələrinin Mərkəzi Şurası- İFMŞ adı ilə İran fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı yarandı. həmin ilin fevral ayında Təbrizin qabaqcıl fəhlələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Fəhlə Həmkarlar İttifaqının Əyalət Şurası-AFHİƏŞ yaradıldı. Həmin tarixdən Azərbaycan valisi Fəhimülmülk, ondan sonra Zəfərüddövlə və Vusuqəssəltənə həqiqi fəhlə təşkilatının fəaliyyətinin qarşısını almağa, onu özlərinə tabe etməyə və dağıtmağa cəhd etdilər. Buna görə də 1944-cü ilin avqust ayına qədər Azərbaycanda iki fəhlə həmkarlar ittifaqı var idi. Bunlardan biri demokratik təşkilatların kömək etdiyi, o biri isə irticaçı İran hökumət dairələrinə xidmət edən, oportunistlərin başçılıq etdiyi həmkarlar İttifaqının Təbriz şöbəsi idi. Azərbaycan Fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı yarandığı gündən fəhlələrin əmək haqlarının artırılması, iş şəraitlərinin yaxşılaşdırılması və digər sosial-iqtisadi hüquqlarının təmin olunması uğrunda mübarizə aparmışdır. 1943-cü ildə əhalinin digər zəhmətkeş təbəqələri kimi fəhlələrin də yaşayışı olduqca pisləşdi. Çünki 1941-ci ilə nisbətən yaşayış xərcləri 4 dəfə artmışdı [44, 1952, № 127-128, 5]. Fəhlələrin əmək haqları isə 1941-ci ildəki səviyyədə qalmışdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan fəhlələrinin təzyiqi ilə İranın sənaye nazirliyi nümayəndəsi doktor Şeyx 1943-cü ilin yayında Təbrizin fabrikazavod sahibləri ilə fəhlələr arasında bir müqavilə hazırlamağa və onu İran hökumətinin təsdiqindən keçirməyə məcbur oldu. Bu müqaviləyə uyğun olaraq 1941-ci il sentyabrda qaldırılan nisbətən fəhlələrin əmək haqqı 50%, bəzi yerlərdə 100% artırıldı, fəhlələrin iş günü 8 saata endirildi. Bu, Azərbaycan fəhlələrinin mübarizə nəticəsində əldə etdikləri böyük qələbə idi. Bu müvəffəqiyyətdən sonra İranın XIV məclisinə seçkilərdə Azərbaycandakı hər iki fəhlə həmkarlar ittifaqı digər demokratik təşkilatlarla əməkdaşlıq etdi. Bu seçkilərdən [X. 1943-IV. 1944] sonra da demokratik qüvvələr Azərbaycanda vahid həmkarlar ittifaqı yaranması uğrunda mübarizəni davam etdirdilər.

Azərbaycan antifaşist cəmiyyəti. 1941-ci il avqustun 25-də xarici qoşunlar İrana daxil olandan sonra da Berlin radiosu və İranın faşistpərəst partiyaları iranda faşizm təbliğatı aparırdılar. 1941—1943-cü illərdə iranda qalmış faşist ünsürlər SSRİ-yə hərbi yüklər göndərilən limanlarda, dəmir yolu və şose yollarında təxribatla məşğul olurdular. O dövrdə İrani hər hansı imperializmdən daha çox hitler Almaniyası tərəfindən olan təhlükə hədələyirdi. Xarici qüvvələr İrana daxil olduğu gündən

İran və Azərbaycan azadxahları SSRİ ilə dostluğa və əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir, faşizm əleyhinə şiddətli mübarizə aparırdılar. İran və Azərbaycan xalqlarının faşizm əleyhinə mübarizəsinə İran Tude Partiyası rəhbərlik edirdi. İTP sosializmin mənafevini hər şeydən yüksək tutaraq yerlərdə antifaşist komitələri yaratdı. Öz mətbuat orqanlarından əvvəl Tehran, Rəşt, Təbriz və Ərdəbildə antifaşist qəzetlər nəşr etdi. 1942-ci il fevralın 1-dən Tehranda «Mərdom» adlı ümumiran antifaşist qəzetinin nəşr olunması ilə faşizm əleyhinə mübarizə daha mütəşəkkil xarakter aldı. 1942-ci ilin yazında Təbrizdə Azərbaycan antifaşist cəmiyyəti yarandı(12). 1943-cü ilin ortalarına qədər Ərdəbil, Marağa, Urmu, Sarab və Əhər şəhərlərində antifaşist cəmiyyətin komitələri və klubları təşkil olundu. Təbriz və Ərdəbildə Azərbaycan dilində «Yumruq» adlı antifaşist qəzet nəşr edilməyə başladı. Antifaşist cəmiyyət, faşizmin bütün xalqların azadlıq və mədəniyyətinin düşməni olduğunu kütlələrə çatdırırdı. Bu cəmiyyət fəhlələri, yükləyici və sürücüləri, SSRİ-yə göndiriləcək malları və sursatı daha tez və daha çox göndərməyə çağırırdı. Faşist Almaniyası əleyhinə aparılan müharibə cəbhəsinə, Sovet Ordusu üçün sursat daşınması işində İran və Azərbaycan fəhlələrinin xidmətləri 1943-cü il dekabrın 1-də Tehran konfransında SSRİ, İngiltərə və ABŞ dövlətləri tərəfindən imzalanan deklarasiyada rəsmi surətdə böyük razılıq və təşəkkürlə qeyd edilmişdir [Bax: 45, 99]. İTP-nin antifaşist mübarizəsinin əhəmiyyətini qeyd edərək «Azərbaycan» qəzeti belə yazmışdır: «İran Tude Partiyasının məxsusən faşizm əleyhinə apardığı mübarizəsinə biz həmişə ıftixarla xatırlamalıyıq» [46, 17.IX. 1945]. Bu mübarizədə İran və Azərbaycan Sovet Ordusunun dostu kimi çıxış etdilər.

Mətbuat. Diktatura dövründə (1925—1941) mətbuat üzərində yaranmış şiddətli senzura nəzarəti aradan qaldırıldıqdan sonra İranda azadxah və demokratik qəzetlər nəşrə başladı, irticaçı qəzetlərin sayı çoxaldı. Azərbaycanda 1941-ci ilin oktyabr ayından 1945-ci ilin sentyabr ayına qədər olan 4 il müddətində 21 adda qəzet nəşr edilmişdi(13). O cümlədən 14 qəzet Fars dilində, 3 qəzet Fars və Azərbaycan dillərində(14), 3 qəzet Azərbaycan dilində(15) və 1 qəzet erməni dilində çıxmışdı. İran hökuməti heç bir qəzetin Azərbaycan dilində çıxmasına icazə verməmişdi. O zaman Təbrizdə çıxan «Azərbaycan» [1.XI.1941-2.IU.1942], «Arya» (X. 1941), «Xavəre no» (IX. 1943-XII. 1945), «Setareye Azərbaycan» (1944-XII. 1945), «Ədəbiyyat səhifəsi» (VI. (1943-1946), «Yumruq» (1943-1945), «Qovğaye zendəgi» (VII. 1943-III. 1944) və «Haqafaşist» (erməni dilində, 1943-1945) qəzetləri; Ərdəbildə nəşr edilən «Cövdət» (1942-1946) və «Yumruq» qəzetləri azadlıq və demokratiya qüvvələri mövqeyindən irtica və imperalizm əleyhinə çıxış edirdilər. Qəzetlərdən bir neçəsi, o cümlədən: Təbrizdə çıxan «Şahin» (X. 1941-XII. 1945), «Məntab» (XI.1941) «Sədaye Azərbaycan» (XI-XII. 1941) və «Fəryad» (1942, 1944-1946) qəzetləri; eləcə də Urmuda çıxan «Keyvan» (XI.1944-XII.1945) qəzeti azadlıq və demokratiya qüvvələrinə tərəfdar olsalar da siyasi mübarizədə tərəddüd göstərirdilər. 1944-cü ilin yayında «Şahin», «Fəryad» və «Keyvan» qəzetləri də «Azadlıq cəbhəsi» adlı demokratik təşkilata birləşdilər(16). Azərbaycanda nəşr edilən qəzetlərdən Təbrizdə çıxan «Qoftar və Kerdar» (1942-1943), «Təbriz» (1942-1944), «Əxtərə Şəmal» (1942-VIII. 1945), «Pərtove İslam» (1944) və «Kelide nicat» (1944-VIII. 1945), qəzetləri və Xoy şəhərində çıxan «Nədaye həqq» qəzeti irticaçı mövqə tutaraq azadlıq qüvvələrinə qarşı çıxırdı.

1945-ci ilin sentyabrına qədər olan müddətdə Azərbaycanda çıxan «Azərbaycan», «Xavəre-no» və «Yumruq» qəzetləri azadlıq uğrunda, irticaya, faşizmə və imperalizmə qarşı yorulmadan mübarizə aparmışlar.

İrticaçı partiyalar və təşkilatlar. 1941-ci ilin sentyabrından İranda bir sıra irticaçı partiya və təşkilatlar yarandı. Onlarda istismarçı siniflərin nümayəndələri, hökumətin yüksək rütbəli mülki və hərbi mə'murları birləşmişdilər. Faşist tipli «Kəbud», «Peykar», «Mihənperəstan», «Melliyune İran» və «Nəhzəte melli» kimi partiyalar SSRİ əleyhinə İranda faşizm təbliğatı aparırdılar. «Peykar» və «Melliyune İran» partiyaları SSRİ-yə silah və digər hərbi ləvazimat göndərilən yollarda təxribat təşkil edirdilər [47, 253, 259]. «Nəhzəte melli» partiyası İran qoşununda mütərəqqi fikirli zabitlər əleyhinə mübarizə aparırdı [48, 1967, № 25, 10]. İrticaçı partiyalardan «Həmrahan», «Ədalət», «Mərdom», «Mihən», «Vətən», «Erədaye melli» və başqaları hamısı, əsasən xalqın azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün təşkil olunmuşdular. İrticaçı partiyalar bütün qüvvələrini İranın irticaçı, siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşunu saxlamağa sərf edirdilər(17). Bu partiyaların arxasında İran hökuməti durmuşdu. Bu partiyalar müxtəlif vasitələrlə imperalist dairələrə bağlı idilər. İrticaçı

partiyaların heç biri ölkə üzrə təşkilat şəbəkəsinə malik deyildi. Onların çoxunun üzvlərinin sayı hətta bir neçə yüz nəfərdən artıq olmamışdır [49, 20.V. 1945].

1941 - 1942-ci illərdə Təbriz şəhərində «Azərbaycan Xalq Partiyası» və «İrane Bidar» adlı irticaçı Partiyalar fəaliyyət göstərirdi. Bu partiyalar iri mülkədarların və iri tacirlərin mənafeyinə xidmət edirdi. Onlar əsasən İngiltərə və faşist Almaniyası tərəfdarlarından təşkil olunmuşdu. İstismarçı siniflər və İran hökuməti bu partiyalar vasitəsilə Azərbaycan irticaçılarını birləşdirməyə və hər vasitə ilə demokratik hərəkatın qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin bir tərəfdən Azərbaycanda İTP-nin və demokratik təşkilatların azadlıq uğrunda mübarizəsi, o biri tərəfdən Stalinqradda Sovet qoşunlarının alman faşist orduları üzərində böyük tarixi qələbələrinin təsiri nəticəsində yuxarıda adı çəkilən qatı irticaçı və faşistpərəst partiyalar 1943-cü ilin əvvəllərində dağıldı. 1944-cü ilin sonundan Azərbaycanda irticaçı təşkilatlar yenidən baş qaldırmağa başladılar. Seyid Ziyaəddin kimi məşhur irticaçılar öz agentlərini Azərbaycana göndərərək «Məşrutə tələb», «İstiqlal», «Vətən», «Cəmiyyətə Azade Azərbaycan», «Cəmiyyətə Xeyriyyə» adlı irticaçı «partiya» və cəmiyyətlər yaratdılar. Onlardan «Məşrutə tələb», «Vətən» və «İstiqlal» adlı təşkilatlar ancaq Təbrizdə, «Cəmiyyətə Azade Azərbaycan» Təbriz və Üskü qəsəbəsində, «Cəmiyyətə Xeyriyyə» isə Germi və Miyana mahallarında təşkil olunmuşdu. «Bu irticaçı təşkilatların hər birinin üzvlərinin sayı komitə üzvlərindən çox olmamışdır» (37, 25.11.1945). Onların heç birinin məramnaməsi; ölkənin siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşu barədə xalqın mənafeyinə uyğun, xalqı cəlb edəcək heç bir şüarı və sözü yox idi. Bu irticaçı təşkilatların hamısı xalqdan kizli fəaliyyət göstərirdi. Çünki onlar istismarçı sinif və təbəqələrin qatı irticaçı dəstələrini təmsil edirdilər. İrticaçı təşkilatların heç biri sosial-siyasi qüvvə deyildi. Xalqın, demokratik qüvvələrin mübarizəsi nəticəsində irticaçı təşkilatlar 1945-ci ilin ikinci yarısında tamamilə sıxışdırılıb aradan çıxarıldılar.

Ölkənin əsas iqtisadi və sosial problemləri

40-cı illərdə İran iqtisadi cəhətdən geri qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. 1940-cı ildə ölkədə istehsal olunan məhsulun 70,5%-ni kənd təsərrüfatı və 23%-ni sənaye müəssisələri istehsal etmişdi [40, 12.X1-1941]. Kənd təsərrüfatında feodal istehsal münasibətinin qüvvətli qalıqları və sənayedə kapitalist istehsal münasibəti hökmran idi. Ölkənin zəngin mədənlərindən xalqın xeyrinə və iqtisadiyyatın inkişafı üçün lazımı şəkildə istifadə olunmurdu. 1941 - 1945-ci illərdə İranın istismarçı hakim sinifləri bütün qüvvələrini bu ölkədə xüsusi mülkiyyətə və istismara əsaslanan istehsal münasibətlərini saxlamağa sərf edirdilər. Beləliklə də iqtisadiyyatın geriliyinə səbəb olurdular.

Aqrar problemi. 1941-1945-ci illərdə də İran və Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında birinci növbədə həll edilməsi zəruri olan əsas məsələ torpaq və kəndli məsələsi idi. 1943-cü ildə İranın 16.549.837 nəfər əhalisindən 12.849.837 nəfəri, yəni 78 faizi kəndlərdə yaşayırdı [50, 98]. Bundan başqa şəhərlərin əhalisinin müəyyən hissəsi də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. İranda əkinə yarayan 45.5 milyon hektar torpaqdan ancaq 6 milyon hektarı, o cümlədən Azərbaycanda 1 milyon hektar torpaq əkilirdi [51, 24].

Azərbaycanda da əkilən torpaqların çox böyük hissəsi iri mülkədarların idi. Azərbaycanın 7 mindən çox kəndindən Zəncan vilayətində Zülfiqarilər ailəsi 300, Əfşarlar 160, Miyana və Sarab mahallarında Fərman-Fərmalar ailəsi 253, Marağa vilayətində Müqəddəm və Musəvilər, Xalxal mahalında Pənahilər, Ərdəbil vilayətində Vahabzadələr ailəsi hər biri 40-dan 100-ə qədər kəndin sahibi idilər [52, 1963, № 1, 109—110]. Lakin İranda olduğu kimi Azərbaycanda da kəndlilərin 60 faizinin əsla torpağı yox idi. 1 hektara qədər torpağı olanlar isə kəndlilərin 23 faizini təşkil edirdilər [53, 1952, № 2, 16]. Dövlətin, şahın, ziyarətgah və məscidlərin torpaqlarında da kəndlilərlə mülkədar torpaqlarında olduğu kimi rəftar edilirdi [26, 259—260]. Kəndlilərin 83—93 faizi mülkədarlardan torpaq icarəyə götürməyə məcbur olurdular. Torpaq və su mülkədarların əlində olduğundan məhsulun 45 faizi onlara çatmalı idi. Kəndlilərin çoxunun qoşqu və toxumu olmadığından çox yerdə kəndliyə məhsulun ancaq 40 faizi çatırdı. Bundan da kəndlilər qeyriqanuni vergilər verməyə məcbur edilirdilər. Beləliklə, kəndlinin becərdiyi məhsulun 80 faizdən çoxunu mülkədarlar onların əlindən alırdılar. Kəndliyə qalan məhsul isə onun ailəsinin 3—4 ay yaşayışına da kifayət etmirdi [54, 28.X—1952]. Azərbaycanda cəmi 6—7 traktor var idi. Onlar da hökumətin

idi. Kənd təsərrüfatı işləri orta əsrlər alətləri ilə görülürdü. Kənd təsərrüfatında feodal istehsal münasibətinin qalıqları hökmran olduğundan və müasir aqrotexniki tədbirlər tətbiq edilmədiyindən Azərbaycanda məhsuldarlıq aşağı idi. Azərbaycan kəndliləri siyasi hüquqsuzluq, şiddətli zülm, yoxsulluq və cəhəlet içərisində yaşayırdılar. Azərbaycanın 7340 kəndinin heç birində tibb məntəqəsi, həkim, yaxud feldşer yox idi. 20—30 kənddən ancaq bir-ikisində 1—2 sinifli məktəbə rast gəlmək olardı [Bax: 55, 247]. Azərbaycandan İrənin XIII məclisinə «seçilmiş» 23 nəfər nümayəndədən 23 nəfəri XIV məclisə «seçilmiş» 23 nəfərdən 19 nəfəri mülkədar idi. Kəndlilər üzərində mülkədarların hökmranlığı irticaçı qanunlarla təmin olunurdu.

1941 — 1946-cı illərdə İrənin XII, XIII və XIV məclisləri və onların iş başına gətirdikləri hökumətlər bütün qüvvələrini torpaq üzərində mülkədar mülkiyyətini və kənddə mülkədar hökmranlığını möhkəmlətməyə sərf etdilər. Həmin illərdə fəaliyyət göstərən irticaçı partiyaların hamısı mülkədarlığı və mülkədarları müdafiə edirdi. Mihən partiyasının məramnaməsində zahirən torpaq üzərində mülkiyyəti məhdudlaşdırmaq tələbi qoyulmuşdu [Bax: 56, 27.VI.1944]. İradəyə melli partiyası mülkədarların həmişə kəndlilərin müdafiəçisi olduğu iddia edirdi [Bax: 57, 24.IV.1945]. Ədalət partiyasına görə isə dövlət torpaqları və xam torpaqlar aqronomlara satılsa və hər kənddə 3—4 aqronom yaşasa kənd təsərrüfatı işləri qaydasına düşər, hətta mülkədarlar və kəndlilər arasında münasibət də yaxşılaşardı [Bax: 58, 3.IX.1945]. İrticaçı partiyaların heç bir kəndlilərin torpaqla təmin olunmasına tərəfdar çıxmırdı. Buna görə də onlar kəndlilər içərisində heç bir təşkilat işi apara bilmirdilər.

İTP-nin torpaq üzərində mülkiyyət məsələsinə münasibətini onun məramnaməsi müəyyən etmişdi. İrəni Tudə Partiyasının 1 qurultayında (1944-cü il avqust ayında) qəbul olunmuş məramnamənin «Kəndlilər» bölməsində torpaq məsələsi haqqında deyilir: «1. Dövlət torpaqları əvəzsiz olaraq kəndlilərin ixtiyarına verilsin. 2. Dövlət tərəfindən iri əmlak (iri mülkədar torpaqları—M. Ç.) pulla alınaraq hissə-hissə ödəmək şərti ilə kəndlilərin ixtiyarına verilsin» [59, 3]. İTP məramnaməsinin torpaq məsələsindəki bu yarımçıq tələbləri kəndliləri torpaq uğrunda mülkədarlar əleyhinə inqilabi mübarizəyə sövq edə bilməzdi. Lakin İTP-nin kəndlilər içərisində fəaliyyəti məramnaməsini bu tələblərdən çox-çox qabağa gedərək dərin inqilabi məzmun kəsb etmişdi. İTP kəndliləri də İrənda xalq hakimiyyəti və həqiqi demokratik quruluş yaratmaq uğrunda inqilabi mübarizəyə səfərbər etdi. Azərbaycanda kəndlilər 1941—1945-ci illərdə də demokratik hərəkatda çox fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan kəndlilərinin şiddətli sinfi və milli zülm altında olması və ikinci dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda xüsusi siyasi vəziyyət yaranması nəticəsində İTP Azərbaycan kəndliləri içərisində daha böyük siyasi, təbliğati və təşkilati müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. Bu partiya Azərbaycanda kadrların çox böyük hissəsini mahallara kəndlilər içərisində işləməyə göndərmişdi. Qabaqcıl və mübariz kəndlilər partiya sıralarına qəbul olunur, kəndlərdə ilk partiya təşkilatları yaranırdı. Beləliklə, 1945-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda İTP-nin 44 min nəfər üzvündən 32 min nəfəri kəndli idi [43, iş 5, 9]. İTP geniş kəndli kütlələrini öz hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəyə cəlb etmişdi. Bunun nəticəsində də kəndlilərin mülkədarlara bid'ət (mülkədarların qoyduqları qeyri-qanuni vergilər) verməməsi və mülkədar bəhrəsi üstündə baş verən ixtilafa jandarmların qarışmaması barədə 1945-ci ilin yayında Azərbaycan valiliyi və prokurorluğu tərəfindən göstəriş verildi. Bu, kəndlilərin müvəffəqiyyətlərindən biri idi. Müvəffəqiyyətlə yanaşı, İTP-nin kəndlilər arasında apardığı işdə nöqsan cəhətlər də var idi. Bu barədə İTP-nin II qurultayının (aprel 1948-ci il) kəndlilər haqqında qətnaməsində belə yazılmışdır: «Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin kəndlilər içərisində fəaliyyəti çox vaxt səthi təbliğatdan ibarət olmuşdur. Hətta bə'zi halda səhvləri də olmuşdur. Göstərilən fəaliyyətin ümumiyyətlə təlimati və təşkilati əsası olmamışdır» [60, 1948, № 1, 97].

Sənaye və fəhlə sinfinin vəziyyəti. 1940-cı illər-də İrəni sənayesi yüngül sənayedən ibarət idi. Sənaye müəssisələrində başlıca olaraq kənd təsərrüfatı və maldarlıq məhsulları e'mal olunurdu. Ölkədə daş kömür, dəmir, mis və sairənin çıxarılması geridə qalmışdı. Sənaye sahələri içərisində xalçaçılıq və neft sənayesi birinci yerdə dururdu. Xüsusilə İrənin İngiltərə imperialistləri tərəfindən istismar olunan cənub nefti çox böyük əhəmiyyətə malik idi. O zaman sənaye müəssisələri əsasən kapitalistlərin, dövlətin və xarici kapitalın mülkiyyətində idi.

1941 - 1945-ci illərdə Azərbaycan sənayesi də yüngül sənayedən ibarət idi. Azərbaycanda sənaye müəssisələri əsasən Təbriz şəhərində yerləşmişdi. Tam olmayan mə'lumata görə 1944-cü ildə

Təbrizdə 7313 nəfər fəhləsi olan 227 xalça toxunan e'malatxana, 2435 fəhlə işləyən 7 əyirici-toxucu fabrik, 654 fəhləsi olan 2 gön zavodu, 1128 fəhləsi olan 2 kibrit fabriki, 52 fəhləsi olan 3 sabun fabriki; bunlardan başqa un dəyirmanı, pivə və şərab zavodları, taxta fabriki, həllaclıq və sairə sənaye müəssisələri var idi. Azərbaycanın digər şəhər və qəsəbələrində də müxtəlif sənət e'malatxanalarında, tikinti və yol işlərində, avtomobil və dəmiryol nəqliyyatında və sairə yerlərdə on minlərlə fəhlə işləyirdi. Azərbaycanda bir neçə yerdə daş kömür, duz, oxra, daş və sair mə'dənlərdə yüzlərlə fəhlə çalışırdı. İran hökumətinin Azərbaycanda ancaq 2 sənaye müəssisəsi—Miyandab qənd zavodu və Təbriz tütün fabriki vardı.

İran fəhlələri kimi Azərbaycan fəhlələri də 1941 - 1945-ci illərdə də siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlardan məhrum idilər. Fəhlələri sıxışdıran irticaçı qanunların hamısı öz qüvvəsini saxlamışdı. İrticaçı İran hökuməti istədiyi vaxt fəhlə təşkilatlarını dağıdır və mübariz fəhlələri həbs və sürgün edirdi. İranın XII və XIII məclislərində bir nəfər də fəhlələri təmsil etmirdi. XIV məclisdə İTP-nin üzvü olan 8 nəfər nümayəndə bütün İran xalqlarının, o cümlədən də fəhlələrinin mənafeyini müdafiə edirdi. Azərbaycanda da fəhlələrin əmək haqları az, iş və yaşayış şəraitləri olduqca ağır idi. Uşaq və qadın əməyi şiddətli surətdə istismar olunurdu. Toxuculuqda fəhlələr 10-12 saat işləyərək gündə 6-10 qıran (riyal) mizd alırdılar. Eyni iş müqabilində qadınlara daha az əmək haqqı verilirdi. Xalçaçılıqda, evlərdə parça, şal, corab və sairə toxunmasında iş saatları gün çıxandan gün batana qədər davam edirdi. Bu sahədə işləyənlərin 80 faizdən çoxu 8-14 yaşlı uşaqlar idi. Onlara gündə 1,5-2 qıran (riyal) (1943-cü ildən sonra 3-4 qıran (riyal)) mizd verilirdi. Tikinti və yol işlərində fəhləyə gündə 5 qıran (riyal) verilirdi [32, 9.11.1942]. Fəhlələr qocalığa və şikəstliyə görə sığorta edilmirdilər. Azərbaycan fabrik-zavodlarında fəhlələrə xidmət etmək üçün tibb məntəqəsi və yeməxana(18) yox idi. Fəhlələrin sosial-iqtisadi və başqa hüquqlarını qoruyan iş qanunu da yox idi.

1941 - 1945-ci illərdə İran dövləti Azərbaycan iqtisadiyyatında qəsdən böyük çətinliklər yaradırdı. 1941-ci ilin payızında Miyan-Təbriz dəmir yolunun çəkilişi, Zəncan mis və Qaradağ dəmir mə'dənlərinin istismarı dayandırıldı, Təbriz tütün fabriki bağlandı. 1943-cü ilin əvvəlində Amerika müşavirələrindən Viyunan iqtisad idarəsində, Allen ərzaq idarəsində işləri öz əllərinə almışdılar. Onlar Azərbaycandan çoxlu buğda və ərzaq çıxarıb aparırdılar. Eyni zamanda Azərbaycana qənd, çay, parça və sair zəruri malların gətirilməsi işini qəsdən pozurdular. Amerikalı müşavirlərin və hökumətin bu cür pozucu fəaliyyəti nəticəsində 1943-cü ilin yazında Azərbaycanın Təbriz, Urmu, Ərdəbil, Marağa şəhərlərində bir neçə ay qəhətlik və bahalıq oldu. Milspo başda olmaqla amerikalı müşavirlər iranda qəsdən qəhətlik yaratdıqları «1942- 1943-cü illərdə SSRİ hökuməti Tehrana 25 min ton, Xuzistana 4,5 min ton və İranın şimal əyalətlərinə 100 min ton buğda verdi» [61, 31].

1944-cü ilin sonunda Azərbaycanda şose yollarında-Təbriz-Culfa və Zəncan-Miyan dəmiryol yükləmə məntəqələrində işləmiş, minlərlə sürücü işsiz qaldı. İran hökumətinin icazəsi ilə Amerika-İngilis şirkətləri İran bazarını hazır paltar, başmaq, yun və pambıq parça, adyal və s. mallarla doldurduğuna görə çoxlu başmaqçı, dərzi və başqa sənətkarlar da işsiz qaldılar. 1945-ci ilin əvvəlindən Təbriz şəhərində «Pəşminə», «Bustan» və «Şayan» toxucu fabrikləri, «İran» gön zavodu bağlandı. Nəticədə 1945-ci ilin payızında Azərbaycanda işsizlərin sayı 10 min nəfəri keçmişdi [46, 15L/11.1946]. Azərbaycan valisi Vusuqüssəltənə Dadvər 1945-ci ilin mayında Tehrandə mətbuat konfransında demişdi: «iqtisadi böhran və işsizliyin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan fabrik-zavodlarına hökumət qəti fikir verməli idi. Əməli layihələr hazırlanıb Tehrana göndərildi. Təəssüflər olsun ki, heç bir əhəmiyyət verilmədi» [49, 27.V. 1945].

1941 - 1945-ci illərdə İranın XII, XIII və XIV məclisləri əmək qanunu vermədilər. XIII məclisin fəhlələrin sığorta edilməsi haqqında (20.XI.1943) verdiyi qanuna görə isə sığorta pulunun üçdə birini fəhlələr ödəməli idilər. İran hökuməti sənayenin hətta aadi qaydada işləməsi və zəhmətkeşlərin yaşayışının azacıq da olsa yaxşılaşması üçün heç bir tədbir görmədi. 1941 - 1945-ci illərdə İran hökuməti əsasən inzibati-idarə işləri ilə məşğul olmuşdur. 1942-ci ilin noyabr ayından ölkənin maliyyə və iqtisadi işləri Milspanun başçılıq etdiyi amerikalı müşavirlərə tapşırıldı. Bu müşavirlərin təxribatçı fəaliyyəti nəticəsində dövlətin fabrik, zavod və mə'dənlərində olduqca az məhsul istehsal edilirdi [Bax: 62, 85]. Onlar hər il ziyan verirdilər [63, 32, 42]. Xüsusi sənaye müəssisələri də iri imperialist şirkətləri ilə rəqabətə tab gətirməyib bağlanır, minlərlə fəhlə işsiz qalır dı..

İran məclislərinin və onların iş başına gətirdikləri hökumətlərin sənaye və fəhlə sinfinə aid siyasətləri eyni zamanda istismarçı siniflərə mənsub olan partiyaların siyasəti idi. Qatı irticaçı İradeye melli partiyasının başçısı Seyid Ziyaəddin Təbatəbai 1944-cü ildə yazırdı: «...Bizim ölkə kənd təsərrüfatı ölkəsidir, biz ancaq bu sahəni inkişaf etdirməklə tərəqqiyə doğru gedə bilərik, bizə sənaye lazım deyildir»(18). «Vəzifə» qəzeti isə iddia edirdi ki, sərmayə sahibləri fəhlələrin mənafeyini müdafiə edirlər [64, 1.U.19451. İrticaçı «Vətən» partiyası fəhlələr arasında kapitalizm əleyhinə olan əhvali ruhiyyənin geniş yayılmasından çox narahat olduğunu bildirirdi [64, 15.U.1945]. «Mihən» partiyası fəhlələrin tə'illərindən çox narahat olmuşdu. Ona görə də məramnaməsində istehsalatda «intizam» yaradılmasını tələb edirdi [56, 27. VI. 1944]. Burjuaziyaya mənsub olan İran partiyasının, eləcə də Müsəddiq tərəfdarlarının sənaye və fəhlələr haqqında əhəmiyyətli proqram tələbləri yox idi.

İran Tudə partiyası 1941 - 1945-ci illərdə İranda sənayenin qarşısında duran problemlərə və fəhlə sinfinin ehtiyaclarına düzgün yanaşmışdır. İTP-nin 1944-cü il avqust ayında qəbul edilmiş məramnaməsində İranda mütərəqqi iqtisadi quruluş yaradılması, sənayenin inkişaf etdirilməsi, ağır sənaye yaradılması, təbii sərvətlərdən istifadə olunması, fabriklər və zavodların təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi; iqtisadi işlərə hökumət tərəfindən rəhbərlik olunması, ölkə sənayesinə hamilik göstərilməsi və s. qeyd edilmişdir [Bax: 59, 5-6]. İTP-nin məramnaməsində fəhlə və zəhmətkeşlərə mütərəqqi əmək qanunu vermək, sosial sığortanı həyata keçirmək, 8 saatlıq iş günü; həmkarlar ittifaqı üzvlərinə, fəhlələrə tə'it etmək, kollektiv müqavilələr bağlamaq, fəhlə qadınlara kişilərlə bərabər maddə verilməsini qanunlaşdırmaq və s. tələb olunurdu [Bax: 59, 4]. İTP bu problemlərin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə fəhlə sinfinin vahid mübariz həmkarlar ittifaqının yaranmasına, fəhlələrin tə'it etmək və kollektiv müqavilə bağlamaq kimi mübarizə üsullarından istifadə etmələrinə müvəffəq oldu. İTP Amerika, müşavirlərinin İranda çıxarılmasını qətiyyətlə tələb edən yeganə siyasi qüvvə idi. İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı (İFZHİ) İran Tudə Partiyası ilə birlikdə mütərəqqi əmək qanunu layihəsi hazırlayaraq 1944-cü ilin sonunda XIV məclisə təqdim etdi [65, 26.1.1945]. Lakin məclis bu qanun layihəsini müzakirə etmədi. İFZHİ-nin Birləşmiş Mərkəzi Şurası 1944-cü ilin sonunda ölkədə başlanmış işsizliyi aradan qaldırmaq üçün sənayenin, kənd təsərrüfatı və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi, mütərəqqi əmək qanunu verilməsi və s. tədbirlərin görülməsini təklif etmişdi [66, 5.11.1945]. İran hökuməti bu təkliflərə də heç bir əhəmiyyət vermədi.

Milli məsələ 1941-1945-ci illərdə də İran və Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında qarşıda duran mühüm problemlərdən biri olmuşdur. İran çoxmillətli dövlətdir. Burada müxtəlif millətlər və xalqlar, o cümlədən: Farslar, Azərbaycanlılar, Kürdlər, Bəluclar, Lorlar, Ərəblər, Türkmənlər və başqaları yaşayır. Bunların hər birinin öz ana dili, adət və ənənələri, mədəniyyəti, tarixi və əsrlərdən bəri yaşadıkları müəyyən əraziləri vardır. Uzun əsrlər İranda qonşuluq şəraitində yaşayan bu millət və xalqlar arasında siyasi iqtisadi və mədəni əlaqələr, dostluq yaranıb. Bu əlaqələr millətlərin həyatında, azadlıq mübarizəsində tarixən böyük rol oynamışdır.

İranda hakimiyyət əsasən Fars istismarçı sinif və təbəqələrinin əlində toplandığından onlar digər millətlər üzərində ağalığa edirlər. 1941-ci ilin avqust-sentyabr aylarında, Riza şah diktaturası dağıldıqdan sonra da İran dövləti Azərbaycan, Kürd, Türkmən və başqa millətlərə şiddətli milli zülm edirdi. Azərbaycanda vaxtaşırı İran irticasına qarşı, hakim siniflərin özbaşınalığına qarşı inqilabi çıxışlar olurdu.

Azərbaycan xalqına qarşı şiddətli milli zülm 1941-1945-ci illərdə də davam edirdi.

İran dövləti Azərbaycan xalqını siyasi cəhətdən hüquqsuz saxlayırdı. Azərbaycan xalqı İranda farslardan sonra sayca ikinci yerdə durur. Buna baxmayaraq, bu xalqa hakimiyyətdə və ölkənin idarə edilməsində iştirak etməyə imkan verilməmişdi. İranın XII, XIII və XIV məclisləri və onların iş başına gətirdikləri hökumətlər İranda istismarçı siniflərin siyasətini-başqa millətlərə və xalqlara qarşı şiddətli milli zülm siyasətini həyata keçirirdilər. İran dövləti Azərbaycan xalqını Konstitusiyada təsbit olunmuş Əyalət və Vilayət Əncümənləri təşkil etmək hüququndan və demokratik azadlıqlardan da məhrum etmişdi. O var qüvvəsi ilə Azərbaycan xalqının siyasi cəhətdən mütəşəkkil olmasının qarşısını alırdı.

İran dövləti 1941-1945-ci illərdə də azərbaycanı iqtisadi cəhətdən geridə saxlayır və Azərbaycan xalqının iqtisadi həyatının birliyini pozurdu. Bu, Riza şahın 20 illik hökmranlığı zamanı azərbaycanda yeritdiyi milli zülm siyasətinin davamı idi. 1941-ci il şəhrivər hadisələrindən sonra İran dövlətinin azərbaycandakı iqtisadi siyasəti nəticəsində orada bir sıra fabrik və zavodlar bağlandı, işsizlər artdı və Azərbaycan ticarətində durğunluq yarandı. İran hökuməti 1941-ci ilin payızında azərbaycanda dayandırılmış iqtisadi əhəmiyyətli işləri də bərpa etmədi.

İran dövləti azərbaycanın ərazi birliyini də pozmuşdur. Bu, nəticə e'tibarilə Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və mədəni birliyinin pozulmasına aparırdı. Riza şah diktaturası 1941-ci ilin sentyabrına qədər Azərbaycan ərazisini aşağıdakı hissələrə parçalamışdı:

Təbriz və Ərdəbil vilayətlərindən ibarət 3-cü əyalət.

Urmu, Xoy, Marağa, Bicar və Mahabad (Kürdüstan ərazisidir) vilayətlərindən ibarət 4-cü əyalət.

Azərbaycanın Zəncan vilayəti İranın 1-ci əyalətinə tabe edilmişdi.

Qəzvin, Həmədan, Qum, Məlayir, Tuserqan və Sənəndəc vilayətləri ətrafındakı onlarla Azərbaycan mahalı və 2500-dən çox kəndi İranın 1-çi, Mərkəzi və -----ci əyalətlərinə verilmişdi. İran dövləti Azərbaycan ərazisini parçalamaq siyasətini 1941-ci il sentyabr ayından sonra da davam etdirirdi. Bu siyasət Təbriz şəhərinin siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz olmaq əhəmiyyətini azaltmağa və farslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi.

İran dövləti və hakim Fars millətçi dairələri Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar edirdilər. Bununla onlar bu xalqın milli-mədəni inkişafının qarşısını alırdılar. İran dövlətinin 1946-cı il tarixli rəsmi sənədlərinin birində belə yazılmışdır: «Azərbaycan məsələsi. Azərbaycan İran tarixinin başlanğıcından bu tərəfə etnoqrafik, ideoloji (irq və siyasi amal), bütün milli adət və qaydalar cəhətdən kamil surətdə iranlı olubdur. Bu ölkənin tarixində burada iranlılıqdan başqa bir xüsusi milliyyətdən söhbət getdiyi görünməyibdir» (67, 84). Bu sənəddə Azərbaycan dili, bu dildə hər hansı bir kitab yazıldığı və məktəb olduğu da inkar edilmişdir. İranın XIII və XIV məclislərində də Azərbaycan millətini və Azərbaycan dilini inkar edən bir sıra nitqlər söylənilmişdir. İran dövlətinin hakim Fars millətçilik siyasətinə uyğun olaraq azərbaycanda bütün idarələrdə və məhkəmələrdə işlər, hərbi hissələrdə tə'limat, bütün məktəblərdə təhsil ancaq Fars dilində aparılırdı. Azərbaycan dilində kitabjurnal, qəzet və sairə nəşr etməyə icazə verilmirdi. Azərbaycan dilində bir dənə də olsun teatr, filarmoniya, muzey, ali məktəb yox idi. Hökumətin Azərbaycan maarif idarəsi təhsildən daha çox azərbaycanda Fars dilini yaymaq, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin qarşısını almaq tədbirləri görürdü [55, 251; 68, 699]. 1941-ci ilin avqustundan sonra da Azərbaycan rəsmi olaraq 3-cü və 4-cü ostan (əyalət) adlanırdı. Azərbaycanın bir sıra şəhər, kənd, qəsəbə və mahal, dağ, çay və tarixi yer adları farslaşdırılmış şəkildə yazılırdı. Azərbaycanın tarixi abidələri bərhad saxlanılırdı. İran hökuməti qəsdən Azərbaycan və Kürd xalqları arasında düşmənçilik yayır, Azərbaycan xalqına münasibətdə ayrıseçkilik edir və e'timadsızlıq göstərirdi. İran dövlətinin bütün bu milli zülmü və hakim Fars millətçilik siyasəti indi də çox şiddətlə davam etməkdədir.

İranın istismarçı siniflərinə mənsub olan irticaçı «Melliyyə İran», «Ədalət», «Mərdom», «İradeyə Melli», «Nəhzətə Melli» və «Demokrate İran» partiyaları tarixi, elmi və obyektiv əsaslı olmayan: «iranda bir millət var-İran milləti, iranda bir dil var-Fars dili»-iddiası üzrə 1941-1946-cı illərdə hakim Fars millətçiliyi mövqeyindən çıxış edirdilər. Onlar milli azadlıq hərəkatını dərhal, silah gücünə boğulmasını tələb edirdilər. İran burjuaziyasının mütərəqqi nümayəndəsi olan doktor M. Müsəddiq və onun tərəfdarlarının da milli məsələdə sabit, aydın mövqeləri yox idi. «İran» adlı partiya milli məsələdə milliyyət və dil məsələsindən sərfnəzər edilməsini, lakin milli azadlıq hərəkatının digər tələblərinin bütün iranda tətbiq olunmasını tələb edirdi [35, 20. 1.1946].

İran Tudə Partiyasının 1941-1945-ci illərdə milli məsələdə hərəkat xəttini partiyanın proqramı müəyyən etmişdi. Bu partiya faşizm əleyhinə müharibə ilə əlaqədar, həm də iranda yaranmış konkret siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq özünün birinci-müvəqqəti proqramında (1941-ci il sentyabrın sonunda) milli məsələni ayrıca problem kimi qarşıya qoymamışdı [Bax: 41, 25.11.1942]. İTP-nin I-ci qurultayı (avqust 1944-cü il) tərəfindən qəbul olunmuş ikinci proqramında isə aşağıdakı tələblər irəli sürülürdü: «9. Məzhəb və irqindən asılı olmayaraq İran milləti fərdlərinə (İran əhalisinin hər bir nəfərinə M. Ç.) tam sosial hüquq bərabərliyi; 10. Azlıqda qalanlara(18) öz maarif və məzhəb

işlərində tam azadlıq» [59, 2]. Həmin maddələr yeni daxili və beynəlxalq şəraitdə- 1948-ci ilin aprelində, İTP-nin II-ci qurultayı tərəfindən qəbul olunmuş üçüncü proqramında da eyni ilə saxlanmışdı [69, 21]. Göründüyü kimi bu maddələrdə də Azərbaycan, Kürd, Türkmən və sair millətlərə və xalqlara milli azadlıq tələb olunmurdu. Lakin İTP yarandığı gündən iranda yaşayan millətlərin fəhlələrini, kəndlilərini və digər zəhmətkeş təbəqələrini həqiqi demokratik quruluş yaratmaq uğrunda inqilabi mübarizəyə səfərbər edirdi.

Azadlıq Uğrunda Mübarizənin Yeni Mərhələsi və Azərbaycanda Yeni Siyasi Partiyanın Yaranması Zərurəti

1944-cü ilin ikinci yarısında iranda azadlıq hərəkatı gücləndi. Bu, özünü, həmin ilin may ayında İran fəhlə və zəhmətkeşlərinin vahid həmkarlar ittifaqının yaranması, avqust ayında İTP birinci qurultayının keçirilməsi, nəhayət iranda azadlıq və irtica qüvvələri arasında mübarizənin şiddətlənməsi ilə göstərdi.

1944-cü ilin ikinci yarısında Azərbaycanda da azadlıq hərəkatı gücləndi. 1944-cü ilin mayında «İran Azadlıq Cəbhəsinin» Azərbaycan Əyalət Şurası təşkil oldu(19). Sentyabrda İTP Azərbaycan əyalət təşkilatı, Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı, Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi, Azərbaycan Antifaşist Cəmiyyəti, Təbrizdə nəşr edilən demokratik qəzetlər, azadxah dəstələr Azadlıq Cəbhəsinin Azərbaycan Əyalət Şurasında birləşdilər.

Azərbaycanda da fəhlə və zəhmətkeşlərin vahid həmkarlar ittifaqı yaradılması uğrunda mübarizə şiddətləndi. Bu işə mane olmaq üçün 1944-cü il iyulun 13-də (22 tir 1323-cü il) hökumətin silahlı polis və qoşun dəstələri Təbrizdə həmkarlar ittifaqı binasını və oradakı fəhlələri gülləyə tutdular. 7 nəfər fəhlə öldürüldü, 28 nəfər yaralandı [43, iş 5, 24]. Lakin fəhlələrin, İTP-nin və digər demokratik təşkilatların mübarizəsi daha şiddətlə davam etdi. Nəticədə 1944-cü il avqustun ikinci yarısında fəhlə təşkilatı olan Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı AFZHİ və onun Birləşmiş Şurası-BŞ yarandı(20). Həmin il sentyabrın 28-də Təbrizdə fəhlələrin nümayəndələri ilə fabrikkə zavod sahibləri arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə üzrə fəhlələr bir sıra mühüm sosial-iqtisadi tələblərinin ödənməsinə müvəffəq oldular. O cümlədən: Əmək haqqları 50% artırıldı, həmkarlar ittifaqı rəsmi tanındı və sairə. Vahid təşkilat və kollektiv müqavilə uğrunda mübarizə fəhlələrin siyasi şüurunun yüksəlməsinə və həmkarlar ittifaqının möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Vahid təşkilat yaranana qədər həmkarlar ittifaqlarının üzvlərinin sayı 6700 nəfər idisə birləşmədən beş ay sonra, 1945-ci ilin əvvəlində AFZHİ-nin üzvlərinin sayı 11.000 nəfərə çatdı. [43, iş 5, səh. 301].

1944-cü ilin may-iyun aylarında İTP-nin Azərbaycan təşkilatlarında hesabat-seçki iclasları keçirildi. İyunun 10-12-də Təbriz təşkilatının konfransı oldu. Bu konfransda 185 nəfər nümayəndə iştirak etmişdi (hər 20 nəfər üzvdən bir nümayəndə). 1945-ci il yanvarın 11-də Təbrizdə 142 nəfər nümayəndənin iştirakı ilə İTP-nin Azərbaycan təşkilatının I-ci əyalət konfransı keçirildi. Bu konfrans həmkarlar ittifaqı üzərində partiya rəhbərliyini gücləndirmək, gənclər və əskərlər arasında işi qüvvətləndirmək və sairə barədə qərar qəbul etdi. Konfrans İTP-nin Azərbaycan əyaləti komitəsini (25 nəfər) və təftiş komiyonunu seçdi(21). Bu konfransa qədər «Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi» və başqa azadxah dəstələr İTP-nin Azərbaycan təşkilatına birləşmişdilər. Buna görə də 1945-ci ilin əvvəlindən İTP Azərbaycanda yeganə siyasi təşkilat oldu. O zaman İTP-nin Azərbaycanda 44 min nəfər üzvü var idi. Bundan 32 min nəfəri kəndli, 4900 nəfəri fəhlə, 4500 nəfəri sənətkar və 200 nəfəri isə ziyalı idi [43, iş 5, 9].

1944-cü ilin payızında Azərbaycanda izdihamlı nümayiş və mitinqlər oldu. Təkcə Təbrizdə həmin il oktyabrın 20-dən dekabrın 15-nə qədər olan müddətə 242. 800 nəfərin iştirakı ilə 17 böyük mitinq və nümayiş oldu [43, iş 9, /-46]. Azərbaycan Azadlıq Cəbhəsinin təşkil etdiyi bu yığıncaqların şüarlarında yazılmışdı: «Azadxahlardan və Vətənpərvərlərdən İbarət Hökumət Təşkil Olunsun», «Tə'xirə Salınmadan Əyalət və Vilayət Ənçümənləri Seçkilərinə Başlansın», «İngilis-İran Neftkonsessiyası Ləğv Olunsun». Xalq kütlələri Amerika müşavirlərinin irandan çıxarılmasını və SSRİ ilə dostluğu və iqtisadi əməkdaşlığı yaxşılaşdırmağı tələb edirdilər [43, iş 9, /-46].

1945-ci ilin əvvəllərində İran hökuməti və irticaçılar azərbaycanda azadxah ictimai-siyasi təşkilatların fəhlə və kəndlilərin üzərinə hücum və tə'qibləri şiddətləndirdilər. Bu hücumla xalq izdihamlı çıxışlarla cavab verdi. Natamam mə'lumata görə 1945-ci ilin yanvar-aprel aylarında azərbaycanın təkcə 22 şəhər və qəsəbəsində 40-dan çox mitinq və nümayiş olmuş, bunlarda 262.200 nəfər iştirak etmişdir [Bax: 37, I-IV. 1945]. Xalq özünün siyasi, iqtisadi və sosial tələblərini göndərdiyi teleqramlar vasitəsilə, ----hökumətinə və mətbuata çatdıraraq onların həyata keçirilməsində tə'kid edirdi.

1945-ci ilin mayında SSRİ-nin faşist Almaniya üzərində ümumdünya tarixi qələbəsi İran xalqlarına çox böyük inqilabi tə'sir göstərdi, azadlıq hərəkatına qüdrətli təkan verdi. Qələbə gününü İran və Azərbaycan xalqları da çox böyük şadlıqla bayram etdilər. Bu tarixi qələbə kütlələrin inqilabi şüurunun və əhvali-ruhiyyəsinin daha da yüksəlməsinə; zəhmətkeş siniflərin və təbəqələrin azadlıq mübarizəsinin qüvvətlənməsinə, demokratik təşkilatların hərtərəfli möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Bu tarixi qələbə əhalinin orta təbəqələrinin, o cümlədən ortabab kəndlilərin, sənətkarların, azad peşə sahiblərinin, ziyalıların və xırda burjuaziyanın tərəddüdlərinə son qoydu. Bu təbəqələr də öz sosial-iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşuldular.

1941 - 1946-cı illərdə İranda iş başına gələn hökumətlərin hamısının daxili siyasətinin əsasını xalqın azadlıq hərəkatını zorla yatırmaq təşkil etmişdir. Bu mürtəce siyasətə uyğun olaraq 1942-ci ilin oktyabr ayında İran qoşunlarının ixtiyarı general Klorens Ridli başda olmaqla Amerika hərbi hey'ətinə, jandarm qüvvələrinin ixtiyarı polkovnik Norman Şvaskopun, polis qüvvələrinin ixtiyarı isə polkovnik Stefan Simmermanın başçılıq etdikləri müvafiq amerikan hey'ətlərinə tapşırılmışdı. hər il dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi asayiş tə'min etmək bəhanəsi ilə qoşun, jandarm və polis qüvvələrinin saxlanması sərflənirdi. İranın irticaçı hökumətləri azadxah və demokratik təşkilatları bağlamaq üçün bu silahlı qüvvələrdən istifadə edirdi.

1945-çi il iyunun 5-də İranın XIV məclisinin qatı irticaçı əksəriyyəti Möhsün Sədr (Sədrüləşrəf) hökumətini hakimiyyət başına gətirdi. O günlər Tehran qəzetlərindən biri yazırdı: «Məclisin əksəriyyəti Sədr hökumətini tə'yin etməklə İran xalqına müharibə e'lan etdi» [70, 9.U1-1945]. Bu hökumət bütün İranda azadlıq qüvvələri üzərinə hücumla keçdi.

M.Sədr hökumətin azadlıq hərəkatını boğmaq üçün azərbaycanda daha şiddətli hücumla keçdi. O, böyük əksəriyyəti azadixahlardan seçilmiş Təbriz Şəhər Əncümənini rəsmi tanımadı. Kəndlilərin mülkədarlara bid'ət (mülkədarların qoyduğu qeyri- qanuni vergilər) verməməsi və feodal vergilər üstündə baş verən ixtilafa jandarmın qarışmaması barədə 1945- ci ilin yayında Azərbaycan valiliyi və prokurorluğu tərəfindən verilmiş göstərişləri M. Sədr hökuməti ləğv etdi. "Onların mahiyyəti mülkədarlıq üsulunun əleyhinə olduğu qeyd edildi. Mülkədar vergisini almaq üçün mərkəzdən ağayı Sədr tərəfindən Azərbaycana başqa bir göstəriş teleqram olundu." [71, 19]. M.Sədrin bu teleqramından sonra Azərbaycan kəndlilərində mülkədarlar və jandarmın tərəfindən azadxah kəndlilərin döyülməsi, qarət edilməsi, kənddən qovulması, həbsə salınması və bir çox hallarda öldürülməsi adi hadisəyə çevrildi.

1945-ci ilin avqust ayında ölkədə siyasi mübarizə daha da şiddətləndi.

Avqustun 5-də İran konstitusiyası günü azərbaycanın bütün şəhərlərində böyük mitinq və nümayişlər keçirildi. Bu xalq çıxışlarında Təbrizdə avqustun 5-də 50 min nəfər, avqustun 12-də 60 min nəfərdən çox adam iştirak etmişdir. Avqustun 16-da Marağada, 26-da Urmuda, 31-də Əhər və Meşkinşəhərdə onminlərlə adamın iştirakı ilə mitinqlər oldu. Xalq kütlələri qatı irticai M. Sədr hökumətinin ist'efa verməsinə, İranda azadxah və vətənpərvər şəxslərdən ibarət xalq hökuməti yaranmasını, tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmasını, konstitusianın həyata keçirilməsini tələb edirdi. İranın XIV məclisi və M. Sədr hökuməti Azərbaycan xalqının bu haqlı tələblərini də redd etdi. Hökumət başçısı xalqın teleqramlarına cavab olaraq avqustun 13-də məclisdə danışarkən dedi: "Mən nə bu teleqramlara və nə də onların yüzdən birinə əhəmiyyət vermərəm" [67, 115]. Xalqın tələblərinin qəti surətdə rədd olunması azərbaycanda siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi.

Belə bir şəraitdə 1945-ci il avqustun 15-də Məşhəd şəhərində İran qoşunlarının inqilabçı

zabitlərindən bir dəstəsi hökumətin zülmü əleyhinə üsyan etdi. İran hökuməti Xorasan əyalətindəki bütün silahlı qüvvələri inqilabçı zabitlərə divan tutmaq üçün işə saldı.

Riza şah diktaturası dövründə və ondan sonra da şiddətli milli zülmə mə'ruz qalan Kürd millətinin Qazı Məhəmməd başda olmaqla tərəqqipərvər və inqilabçı xadimləri avqustun 16-da İran Kürdüstanının şimal vilayətində-Mahabadda Kürdüstan Demokrat Partiyasını yaratdılar. Bu partiya nəşr etdiyi birinci tarixi bəyannamədə İran dövləti daxilində Kürd millətinə muxtariyyət verilməsini, Kürdüstan məktəblərində təhsilin Kürd dilində keçirilməsini, idarələrin Kürd dilində işləməsini, Kürdüstan vilayət əncüməni seçilməsini və sosial-iqtisadi islahat keçirməyi özünün şüarı e'lan etdi [Bax: 72]. Kürdüstan Demokrat Partiyasının yaranması ilə iranda Kürd xalqının milli azadlıq hərəkatı daha mütəşəkkil və inqilabi mahiyyət kəsb etdi.

Tehranda avqustun 27-də hərbi hökumət mə'murları demokratik qəzetlərdən «Rəzm», «Şəhbaz», «Necate İran», «Mərdom», «Dəməvənd» və başqalarını bağladılar. Avqustu 28-də İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqlarının rəhbərlərindən Riza Rusta, Əli Şəmidə və Həkəmi həbs olundular. Avqustun 29-da Tehranda İTP-nin və Həmkarlar İttifaqının mərkəzi klubları hökumətin qoşun və polis qüvvələri tərəfindən bağlandı. Bir neçə gün sonra İTP Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən bir dəstəsi həbs olundu. Bütün bu vəziyyətlə əlaqədar Tehranda çıxan «Armane Melli» qəzeti 1945-ci il avqustun 30-da yazırdı: «iranda azadlıq və demokratiya tamamilə təhlükəyə düşmüşdür. Bu irticaçı hökumətin və məclisin irticaçı nümayəndələrinin təhriki davam etdikcə ölkədə daxili müytribə, qan töküləsi və vuruşmalar gözənilir».

1945-ci ilin ikinci yarısında azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsində İranın siyasi qüvvələrini şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olardı:

1. Qatı irticaçılar;
2. «İslahat tərəfdarları»;
3. Demokratik qüvvələr.

Birinci siyasi qrupa-qatı irticaçılar sırasına şah, şah sarayı, 1945-ci il iyunun 5-də XIV məclisdə

60 nəfər məclis nümayəndəsindən təşkil olunmuş «əksəriyyət»(22), bu əksəriyyətin iş başına gətirdiyi M. Sədr hökuməti; «İradəyə Melli», «Nəhzətə Melli» və «Ədalət» partiyaları və onlara mənsub olan qəzetlər; «Vətən» və «Miyhən» partiyaları adı ilə Tehranda, İsfahanda, Şirazda və Mazandaranın bir neçə şəhərində fəaliyyət göstərən dəstələr daxil idilər. İri mülkədarlar, komprador burjuaziya, irticaçı ruhanilər, yüksək rütbəli hərbi və mülki qulluqçular qatı irticaçı siyasi qrupun sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. Bu dövrdə ölkədə siyasi hakimiyyət tamamilə, iqtisadi qüdrət isə əhəmiyyətli dərəcədə bu siyasi qrupun ixtiyarında idi. Qatı irticaçılar mövcud siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu saxlamaq və daha da möhkəmlətmək uğrunda mübarizə edirdilər. Onlar xalqa heç bir azadlıq və hüquq vermək fikrində deyildilər. Qatı irticaçılar azadxah partiyaları, təşkilat, cəmiyyət və qəzetləri silah gücünə dağdır və qadağan edirdilər.

İkinci siyasi qrupa—«İslahat tərəfdarları» sırasına 1945-ci il iyunun 13-də XIV məclisdə 32 nəfər məclis nümayəndəsindən təşkil olunmuş əqəliyyət(23), doktor Müsəddiqin məclisdən kənardakı tərəfdarları, «İran» partiyası, Tehranda «Mərdom» və Məşhəddə «Miyhən» partiyaları adı ilə liberal mövqedən çıxış edən dəstələr və qəzetlər daxil idilər. Ölkədə iri burjuaziyanın İranın daxili iqtisadiyyatına bağlı olan hissəsi, fabrik-zavod sahibləri və şəhərlərin orta təbəqələri «İslahat tərəfdarlarının» sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. Bu siyasi qrupun o dövrdə ölkədə siyasi hakimiyyətdə ciddi rolu yox idi; lakin müəyyən iqtisadi qüdrətə malik idi. «İslahat tərəfdarları» mövcud iqtisadi və siyasi quruluşu yıxmaq fikrində deyildilər. Onlar istismarçı siniflərin hakimiyyətini və istismarı saxlamaqla, iri mülkədarların-rolunu azaltmaqla hakimiyyətdə iştirak etmək istəyirdilər. «İslahat tərəfdarları» hakimiyyətdə əsas siyasi qüvvə olmaq üçün böyük sə'y göstərirdilər. Onlar «hamının» inandığı bir hökumətin iş başına gəlməsini və seçki qanununun dəyişdirilməsini təklif edirdilər. «İslahat tərəfdarları» öz məqsədlərini XIV məclis və onun iş başına gətirdiyi hökumət vasitəsi ilə həyata keçirmək istəyirdilər. Onlar xalqa qarşı naməhdud zorakılıq

işlədilməsi nəticəsində azadlıq hərəkatı inqilaba çevrilecəyindən qorxurdular. Buna görə də M. Sədr hökumətinin əleyhinə çıxırdılar.

Üçüncü siyasi qrupa-İranda demokratik qüvvələri sırasına XIV məclisdə İran Tudə Partiyasının 8 nəfərdən ibarət fraksiyası, məclisdən kənarında İTP, İran Fəhlə və Zəhmətkeş Həmkarlar İttifaqı, mütərəqqi ictimai təşkilatlar və İran Azadlıq Cəbhəsinə mənsub olan qəzetlər (40 qəzet) daxil idilər. Ölkənin fəhlə sinfi, kəndlilər, sənətkarlar və azadxah ziyalılar demokratik qüvvələrin sosial-sinfi əsasını təşkil edirdilər. İranda demokratik qüvvələri o zaman ölkədə siyasi hakimiyyətdə iştirak etmirdilər, ölkə iqtisadiyyatında da qüdrətə malik deyildilər. Demokratik qüvvələr İranda həqiqi demokratik rejim qurulması; söz, mətbuat, əqidə və digər sosial azadlıqlar uğrunda; diktatorluq və istibdad rejimləri, imperializm əleyhinə mübarizə edirdilər [59, 2; .Bax: 731. Demokratik qüvvələr qatı irticaçı M. Sədr hökumətinin istefa verməsini və xalq qüvvələrinə arxalanan koalision bir hökumət yaranmasını tələb edirdilər.

İranda demokratik qüvvələri içərisində İran Tudə Partiyası zəhmətkeş sinif və təbəqələrin partiyası olduğundan [59, 2] inqilabi nəzəriyyəni əldə rəhbər tutduğundan, nəhayət İran üzrə təşkilat şəbəkəsinə malik olduğundan İranda azadlıq hərəkatının mübariz rəhbər siyasi qüvvəsi idi. 1945-ci ilin ikinci yarısında beynəlxalq aləmdə sosializmin və xalqların xeyrinə tarixi dönüş yarandı. İranda azadlıq uğrunda mübarizədə demokratik qüvvələrin xeyrinə sinfi qüvvələrin yeni qruplaşması baş verdi. Azadlıq və irtica qüvvələri arasında mübarizə yeni mərhələyə keçdi. Belə bir şəraitdə azadlıq hərəkatına müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmək üçün İran Tudə Partiyası orta təbəqələrə və milli burjuaziyaya münasibətinə, mübarizə taktikasına, məramnamənin bəzi tələblərinə yenidən baxmalı idi. Məramnamədə torpaq məsələsi və kəndlilərə torpaq verilməsi ardıcıl demokratik prinsiplər əsasında qoyulardisa İranda, o cümlədən Azərbaycanda azadlıq hərəkatı daha da güclənərdi və bunun böyük siyasi, iqtisadi əhəmiyyəti olar və Azərbaycanda da azadlıq hərəkatı inqilabi xarakter alardı. Şiddətli milli zülmə məruz qalan Azərbaycan, Kürd və başqa millətlərə geniş siyasi, sosial və milli hüquqlar verilməsi, bu millətlərin iqtisadi və mədəni inkişafı üçün konkret işlər görülməsi irəli sürülməli idi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ardıcıl mübarizə aparılmalı idi. Beləliklə şiddətli milli zülm edilən millətlərin daha geniş kütlələri azadlıq hərəkatına cəlb olunardı. Bu hərəkat xətti Azərbaycanda demokratik hərəkatı inqilablaşdırardı. 1944-cü ilin sonundan ölkə iqtisadiyyatında başlanmış böyük çətinliklər və 1945-ci ilin iyun ayında ölkədə irtica diktaturası yaranması təhlükəsi orta təbəqələri də fəal siyasi mübarizə meydanına cəlb etmiş və milli burjuaziyayı da hərəkatə gətirmişdi. Bu halda sənaye sahiblərinin demokratik azadlıqlara rəğbət göstərməsi və orta təbəqələrin azadlıq mitinglərində və nümayişlərində iştirak etməsi ilə kifayətlənmək olmazdı. Bu sosial qüvvələrə yol tapmaq və onlarla ümumi əsasda əməkdaşlıq yaratmaq çox zəruri idi. İrticanın şiddətli və silahlı hücumu qarşısında fəhlə sinfi və kəndlilərlə birlikdə ümumxalq qüvvəsini təşkil etmək lazım idi. Buna görə də orta təbəqələrə və sənaye sahiblərinə münasibətə demokratiyanın ümumi mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yenidən baxılmalı idi. İran Tudə Partiyası xalq hökuməti və həqiqi demokratik quruluş qurulması uğrunda mübarizə edirdi. Bu partiyanın 1944-cü ilin avqustunda qəbul olunmuş məramnaməsində deyilirdi ki, İTP özünün azadxahlıq məqsədini «əfkariümumini işıqlandırmaq, partiya-təşkilatlarını genişləndirmək və parlament mübarizəsi vasitəsi ilə həyata keçirəcəkdir» [59, 1]. Bu mübarizə taktikasını 1945-ci ilin ikinci yarısına qədər düzgün idi. Lakin 1945-ci ilin ikinci yarısından hökumət azadlıq hərəkatını boğmaq üçün silahlı qüvvələrini işə saldı və demokratik qüvvələrin 1941 - 1945-ci illərdə əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərin hamısını ləğv etməyə başladı. Belə bir şəraitdə İTP-nin mübarizə taktikasına yenidən baxması zəruri idi. 1945-ci ilin yayında İranda, xüsusilə Azərbaycanda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bu barədə İran Tudə Partiyasının II qurultayına (aprel 1948) verilmiş hesabatda belə deyilmişdir: «İrtica Azərbaycana hər yerdən artıq təzyiq göstərirdi. Başdanbaşa hökumət idarələri Azərbaycanda xalq kütlələri ilə düşmənçilik edirdilər. Bütün İranda, xüsusən Azərbaycanda Riza xanın qəddar hökumətinin kabusu özünü göstərirdi» [60, 1948, № 1, 19]. Xalq azadlığı üçün belə bir təhlükəli vəziyyətdə Azərbaycanda irticanın hücumunun qarşısını almaq üçün çox böyük imkan var idi. İran Tudə Partiyası Mərkəzi Komitəsi İcraiyyə heyətinin Azərbaycanda 21 Azər Hərəkatı barədə tezislərində qeyd edildiyi kimi, o zaman demokratik və antiimperialist mübarizəyə İran daxilində dayaq nöqtəsi yaratmaq üçün Azərbaycan daha əlverişli şəraitə malik idi. «Bu şərait Azərbaycan kəndliləri ilə feodallar arasında... mübarizənin gərginliyindən, Azərbaycan xalqı üzərində milli zülmün mövcud olmasından, Azərbaycan

zəhmətkeşlərinin inqilabi ən'ənələrə malik olmasından və imperializmin Azərbaycanda bilavasitə müdaxilə etmək imkanının olmamasından ibarət idi» [74, 7]. Azərbaycanda fəhlələrin, kəndlilərin və orta təbəqələrin içərisində milli azadlıq və demokratiya uğrunda inqilabi mübarizə əhval-ruhiyyəsi var idi. Münasib beynəlxalq və daxili şərait bu əhval-ruhiyyəni daha da inqilabiləşdirmişdi. Əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrini milli azadlıq, iqtisadi və mədəni tərəqqi şüarları altında ümumi mənafe birləşdirirdi. Xalq qatı irticaçı üsuli-idarədən qurtuluş yolu axtarırdı. Tehranda nəşr olunan «Bəşər» qəzeti 1945-ci il avqustun 23-də yazırdı: «Hakim siniflərin özbaşınalığı həddini keçəndə çarə xalqın həmin mütəşəkkil üsyanından ibarətdir. Bu üsyanın əlamətləri, başlanğıcı iranda görünməkdədir. Azərbaycan təlatümdədir və inqilaba hazırdır».

Yuxarıda göstərilən konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri idi ki, o partiya siyasi hərəket xəttində və fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı ilə İran xalqlarının demokratik hərəkatının sıx əlaqəsini yarada bilsin. Elə bir siyasi partiya lazım idi ki, o partiya daha geniş təbəqələri və sosial qüvvələri özünün tələb və şüarlarında nəzərə alaraq öz rəhbərliyi altına ala bilsin. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı öz məramnaməsi, siyasi hərəket xətti; əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrinə yanaşmaq tərzi; təşkilat quruluşu və mübarizə formaları ilə fərqlənən yeni siyasi partiya yaranmasını zəruri etmişdi. Azərbaycanda o partiya müvəffəqiyyət qazana bilərdi ki, o Azərbaycan xalqının inqilabi ən'ənələrini davam etdirə bilsin. Nəhayət, Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri olmuşdu ki, o partiya Azərbaycan xalqının inqilabi yaradıcılığından, mübarizənin müxtəlif formalarından, konkret şərait və fürsətdən vaxtında istifadə edə bilsin. Yuxarıda göstərilən mahiyyətdə yeni siyasi partiyanın yaranmasına Azərbaycanın 1941-1945-ci illərdəki siyasi, iqtisadi və sosial həyatı geniş zəmin hazırlamışdı. Bu yeni siyasi partiya Azərbaycan Demokrat Fırqəsi oldu. Bu partiyanın birinci müraciətnaməsində (3.IX.1945) deyilirdi: «İllərdən bəridir ki, minlərlə Azərbaycan azadxahları və mütəfəkkirləri Azərbaycanın və İranın həqiqi azadlıq və istiqlaliyyətinin əsası olan müqəddəs fikir və ali məqsəd yolunda mübarizə etmiş, gizli və açıq surətdə azərbaycanlıları muxtariyyət əldə etmək uğrunda mübarizəyə çağırmışlar. Faşizmin əsasının sarsıldığı və millətlərin azad surətdə öz müqəddəratlarını təyin etmələri e'lan olunduğu bir vaxtda Azərbaycan azadxahları tək-tək dağınıq halda öz mübarizələrini davam etdirə bilməzdilər. Bu mübarizəyə rəhbərlik etmək üçün möhkəm və mütəşəkkil bir partiya lazım idi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi bu ehtiyacdan doğulmuş bir təşkilatdır. Bu təşkilat Azərbaycan xalqını azadlığa doğru aparacaq və İran xalqlarının tərəqqi və təkamül yolunu açacaqdır» [75, 6].

Ön söz, Müqəddimə və Birinci fəsil

1- Azərbaycan yazıldıqda Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulacaq.

2- Riza şah (1877—1944) 1921-çi ilin fevralında İran silahlı qüvvələri sıralarında podpolkovnik olmuş, İngilispərəst Seyid Ziyaəddinlə əlbir olub, Tehranda hərbi çevriliş etmiş və 1925-ci dekabrın 12-dən 1941-ci il sentyabrın 16-na qədər İranda şah olmuşdur.

3- Şəhrivər hadisələri dedikdə İran təqvimii üzrə 1320-ci ilin Şəhrivər ayında (1941-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 23-nə qədər) baş vermiş hadisələr nəzərdə tutulur. Bu hadisələr sırasına xarici qoşunların İrana daxil olması (25. VIII. 1941). İranda diktatura üsuli-idarəsinin dağılması, Riza şahın şahlıqdan istefa verərək İrani tərk etməyə məcbur olması və İranda demokratik siyasi-ictimai təşkilatların və mətbuatın açıq fəaliyyətinə imkan yaranması və s. daxildir.

4- Azərbaycan Cəmiyyətini yaradanlar: C. Əxgəri, M. Hilal Nasiri, A. Rəhimi, h. Rezvan, M. Çavuşı, M. Ə. Şəbüstəri, Ə. Şəms, İ. Şams və başqaları.

5- Təbriz şəhərində 1859-cu ildən başlayaraq «Azərbaycan» adlı qəzet nəşr olunur. Bu dördüncü dəfə idi ki, «Azərbaycan» qəzeti nəşr edilirdi.

6- 1942-ci il fevralın 1-dən Tehranda «Mordom» adlı antifaşist qəzet çıxdı.

7- Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının Mərkəzi Komitəsinə S. Badəqan, M. Vilayi, İ. Qadiri, Şövkət xanım Elmdust, A. Mizani, M. Nunəkərani, P. Hambarsumyan, S. Hacızadə və başqaları üzv idilər.

8- Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzinə: Xəlil Azərbədəqan, C. Əxgəri, M. Hilal Nasiri, h. Rezvan, H. Ruhi, M. Çavuşı və başqaları başçılıq edirdilər.

9- İran Tudə Partiyasının komitələrinin yaranmasında Təbrizdə—S. Badəqan, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. İskəndani, C. Kavyan, M. Şəbüstəri və başqaları; Urmuda—Bid D. Yuşiya, M. Vüsuq, M. Təməddün, M. Çəşməzər və başqaları; Ərdəbil və Astarada—F. Dehqani, Sadiq Zamani, M. Nunəkərani, Q. Ruindej və başqaları; Marağa və Miyandabda—Q. Sübhi, D. Tağızadə, A. Sadiqyan, hacı Qasimi və başqaları; Xoyda—N. Yekani, A. Sərkari və başqaları, Mərənddə M. K. Ələm, Sadiq Həsənzadə və başqaları, Sarabda Q. Cavidan, H. Sumaizadə, A. Ə. Zunuzi, M. Çəşməzər, Ə. Şandarmani və başqaları; Səlmasda Ə. Bəradərane Ahəngər, A. Şaxiyan və başqaları, Miyanədə Q. Daneşyan, Q. Rəncbər, A. Penbei və başqaları yaxından və fəal iştirak etmişlər.

10- İTP-nin Təbriz komitəsinə S. Badəqan, M. Biryə, M. Vilayi, Ə. Əsədi, Ə. Əhmədi, Ə. İspəhani, C. Kavyan, Y. Kələntəri, D. Gevorgyan, A. Rəhimi, M. Səfayi və M. Çəşməzər üzv idilər.

11- Bu qabaqcıl fəhlələrdən Məşədi Qüdrət («Kəlkətəçi» fabrikindən), Suren Mnasakanyan (gön zavodundan), Qulam Adəmpəra, Abbasəli Zunuzi, Kazım Haşimniya, İsrəfil Qadiri və başqalarını göstərmək olar.

12- Azərbaycan antifaşist cəmiyyətinin komitəsinə: S. Badəqan, M. Vilayi, Ə. Əsədi, D. Kevorkyan, M. Nunəkərani, Q. Cavidan, M. Şəbüstəri və başqaları üzv idilər.

13- Bunlardan əlavə Cənubi Azərbaycanda yerləşmiş Sovet Ordusu üçün Azərbaycan dilində «Vətən Yolunda» (Təbrizdə) və «Qızıl Əskər» (Urmuda) adlı qəzetlər də çıxırdı.

- 14- «Azərbaycai», «Setareye Azərbaycan» və «Xavəre No» qəzetləri iki dildə: Fars və Azərbaycan dillərində nəşr edilirdi.
- 15- «Yumruq» və «Ədəbiyyat Səhifəsi» qəzetləri (Təbrizdə) və «Yumruq» qəzeti (Ərdəbildə) Azərbaycan dilində çıxırdı.
- 16- Demokratik ictimai-siyasi təşkilatları və mətbuatı öz sıralarında birləşdirmiş «İran Azadlıq Cəbhəsi»nin Azərbaycan şöbəsi 1944-cü ilin mayında yaranmışdır.
- 17- İranın siyasi, iqtisadi və ictimai həyatının mühüm problemləri haqqında bu partiyaların mövqeləri barədə əsərin gələcək bölmə və fəsilərində bəhs edilir.
- 18- Bu sitat Ə. İ. Şəmidənin «İranda Fəhlə və Həmkarlar Hərəkatı» (1941-1946) kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1961, s. 118.
- 19- Azlıqda qalanlar dedikdə dini cəhətdən azlıqda qalanlar nəzərdə tutulur.
- 20- Demokratik ictimai-siyasi təşkilatları və mətbuatı öz sıralarında birləşdirən «İran Azadlıq Cəbhəsi» 1943-cü ilin iyun ayında Tehranda yaranmışdır.
- 21- AFZHİ-nin yaranmasında qabaqcıl fəhlələrdən, Qulam Babayi, N. Bəşavərd, İ. Qadiri, Ə. Əlinəjad, İ. Əhmədi, İ. Əxbardeh, Ə. Kirmani, A. Zunuzi, Məşədi Qüdrət, M. Niknam, Ə. Pəjuhید, Ə. Səğiri, Sədiqpur, N. Səhmanzadə, H. Ciddi, K. Haşimniya və başqaları fəal iştirak etmişlər.
- 22- İTP-nin Azərbaycan Əyalət Komitəsinə M. Ə. Azadvətən, X. Azərbadəqan, Ə. Əhmədi, Ə. S. İmrani, N. Yekani, Q. Sübhi, D. Tağızadə, S. Bədəqan, M. Vilayi, Q. Daneşyan, S. Zamani, D. Gevorgyan, M. Nunəkərani, M. Şəbustəri, M. Çəşməzər, A. Hidayət, Ə. Bürhani, H. Muradi, M. Biryay, Y. Kələntəri, Ə. Bəradərane Ahəngər və başqaları üzv seçilmişdilər.
- 23- XIV məclisin bu qatı irticaçı əksəriyyətinə Əli Dəşti, Seyid Ziyaəddin Təbatəbayi, Cəlal Əbdəh, Hadi Tahiri və başqaları başçılıq edirdilər.
- 23- XIV məclisin bu əqəliyyətinə doktor Müsəddiq, Riza hekmət (Sərdar Faxer), Qulaməli Fərivər və başqaları başçılıq edirdilər.